ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Нийтилел-политиктиг солун

№ 145-146 (18107-108)

2011 чылдың декабрь 15, четверг

Садар өртээ 5 рубль.

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Чазак Даргазының ажыл-албаны

ЛАРИСА ШОЙГУГА ДАМЧЫТКАН

Декабрь 4-те эрткен Күрүне Думазының депу-аттарының соңгулдаларынга кандидаттарның ре-ион бөлүүнге партийжи даңзыны баштап турган ыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан ара-оол Күрдума депутадының мандадын алы-ындан ойталаан.

Ф-тиң Төп соңгулда комис-ының даргазы Владимир втан Шолбан Кара-оолдуң га телеграмма декабрь 9-та ен. РФ-тиң Күрүне Думазы-алдыгы чыыжының депутат-ының соңгулдаларының елдериниң дугайында Төп улда комиссиязының про-лун езугаар Шолбан Кара-Күрүне Думазының депутады дыр соңгуткан дээрзин ол наткан.

ыванының Чазааның Даргазы соңгулда комиссиязынче ириишкин чоруткан, ол ман-ан ойталап турарын, Хоойлу аар ону партийжи даңзының ион бөлүүнде кандидат са Күжүгетовна Шойгуга ону ыдып турарын дыннаткан. са Күжүгетовнаже чагааны Шолбан Кара-оол чоруткан. Інда бижээни:

Хүндүлүг Лариса Күжүгетовна! Эрткен соңгулда кампаниязы чурткаан, бистиң төлээлеп тувывыс «Чаңгыс демниг сияга»-даа чиик эвес ган. Чидиг демиселдиң нелинде бистиң партиямурнуку одуругну ээлеп даан. Тыванының соңгукары биске бүзүрелин гүскен-дир, республикада ңгыс демниг Россияны» деткиирлер эң хөй болуп турар. Мени, регион даңзызының баштыңын, Күрүне Думазының алдыгы чыыжының депутадынга соңгаанының дугайында албан-езузунуң дыңнадыын алдым. Парламент мандадын Тыва камгалап артырып алган-дыр! Ол дээрге бистиң ниити тиилелгевис болур! Соңгулда компаниязының цезинде соңгукчулар-биле ужуражылганың эгезинде-ле чаңгыс команда болуп алгаш, Күрүне Думазынга республиканы чүгле Силерни төлээлээр деп ажыы-биле чугаалап турган бис.

Хүндүлүг Лариса Күжүгетовна! Чедип алдынган темпини кошкатпазын, мөөңнеттинген дуржулганы эң долузу-биле ажыглаарын күзевишаан, Силерге мандадымны дамчыдып тур мен. Келир беш чылда бистиң кады кылыр ажылывыстың программазы болза, соңгукчуларның чагыгларын, оларның идегелин болгаш күзелдерин күүседири болур. Кижилерниң улуг бүзүрели хөй чүүлдү хүлээндирип турар. Биске улуг харыысалга онаашкан. Кайы-даа партияга хамааржыры хамаанчокка кижилерни каттыштырар, ниитилелде тургустунган чүүлдерни камгалап арттырар болгаш улам көвүдедир, соңгукчулар-биле доктаамал ужуражыр, республиканың чугула айтырыгларын шиитпирлээр: чаа бүдүрүлгелерни ажыдар, чуртталга бажыңнарын, уруглар садтарын тудар, оруктарны, эмнелгелерни болгаш школаларны септээр, бистиң хоорайларывысты болгаш суурларывысты чаагайжыдар херек.

Күрүне Думазында чаа политиктиг негелде депутат ажылынга чаа аргаларны негеп турар: төрээн булуңуңарның эрге-ажыктарын камгалап тургаш, бедик чүткүлдүг, идепкейлиг болгаш тодаргай болуру, республиканың ажылишчи хөөнүнче ханылап кирери чугула. Ажылдаарынарын апарган. А ол дээрге солун болгаш харыысалгалыг ажыл-дыр. Тыванының болгаш Россияның чаагай чоруу дээш чедишкиннерни Силерге күзедим!»

Тываның Соңгулда комиссиязының дыңнадыын езугаар алырга, Күрүне Думазынга соңгулдаларга «Чаңгыс демниг Россия» соңгукчуларның бадылаашкыннарының хөй кезиин – 85,29 хуузун алган. Тыва Республикага соңгулдаларга киришкеннерниң хуузу 86,10 болган, 140344 соңгукчу киришкен.

Лариса Күжүгетовна Шойгу Күрүне Думазының бешки чыыжынга Тываны төлээлеп турган.

«ИЗИГ ТОЧКАЛАРНЫҢ» ДАЙЫНЧЫЛАРЫ — ООЛДАР КИЖИЗИДИЛГЕЗИНЧЕ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол Бүгү-россияның «Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук» хөй-ниити организациязының Тыва регион салбырының төлээлери-биле ужурашкан.

Ш.В. Кара-оол Тывада шериг назыны чеде берген оолдар-биле кижизидилге ажылын чорударын олардан дилээн. «Силер шериг албанын эки эрттирдиңер, дыка хөйүңер «изиг точкаларның» шылгалдаларын карааңар-биле көрдүңер, кандыг-даа бергелерни ажып эртип чораан силерге, дайынчыларга, эр кижилерниң найыралы, шеригге бот-боттарынга дуза деп чүве тергиин эки билдингир»— деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук» республикада эң билдингир болгаш салдар чедирер хөй-ниити организация апарган, ол чаагай сеткил дузазын база улуска чедирип турар дээрзин Чазак Даргазы демдеглээн. Сөөлгү үеде Тывадан келдирткен шериг оолдарның сагылга-чурумунга хамаарыштыр эвээш эвес хомудалдар кирип турарын барымдаалааш, шеригже чоруур оолдар-биле ужуражылга эрттирерин республиканың шериг комиссариады-биле дугуржуп алырын оларга сүмелээн. Ол ышкаш школаларның үстүкү класстарының өөреникчилери-биле база ужуражылгаларны чүге эрттирип болбас деп. Эр езу-биле, эвилең-ээлдек сөстер-биле шериг албанын эрттиреринiң чурумунуң дугайында, шериг коллективке этика дугайында тайылбырлап, мерген арга-сүмени кадып болур.

Тывадан шеригже барган оолдарның дыка хөйү боттарының албан-хүлээлгезин Россияның шериинде төлептиг эрттирип турар, ол дугайында хөй санныг үнелелдер, командирлерниң өөрүп четтириишкин илереткен чагаалары бадыткап турар дээрзин Шолбан Кара-оол демдеглээн.

ТР-ниң албан-езузунуң сайтызындан.

Чаа чылдың белээ

КРЕМЛЬ ЕЛКАЗЫНЧЕ ТЫВАДАН...

Декабрь 25-те Күрүнениң Кремль өргээзинге болуп эртер Бүгү-россияның Чаа чыл елказынче Тывадан 10 школачы чоруур. Олар чүгле Россияның кол елказынга баар эвес, а Москва хоорайга экскурсиялаар, «Мосфильм» киностудиязының музейинче, Өңнүг бульварда Ю.Никулинниң алдарлыг циригинче, «Измайлово» концерт залынга байырлал дискотеказынче баар аргалыг болурлар.

Ук байырлалдың кол организастакчызы — РФ-тиң Президентизиниң херектериниң эргелели. Кремльге болур елкага чылдың-на улуг белеткел ажылы чоруттунар, чаа сценарий бижиттинер, байырлалдың белектери чаа хевирлерге чогааттынар. Шак ынчалдыр 40 чыл дургузунда Кремль уругларны елкаже чалап, өөрүшкүлүг байырлалды эрттирип келген. Ол байырлалды организастаарынга Улуг театрның, МХАТ-тың, Кремль балединиң, цирк, эстрада артистери болгаш уругларның чогаадыкчы коллективтери киржир. Байырлал амгы үениң тускай шынарлыг дериг-херекселдери-биле каастаттынар, программада уругларның манавааны Чаа чыл белектери кирип турар.

Бүгү-россияның елказы — ачыдуза чедирилгелиг, чылдың-на Москваже хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерден, уруглар бажыңнарындан, амыдыралдың нарын байдалынга таварышкан, эки өөредилгелиг, хөй-хөй конкурстарның тиилекчилери, салым-чаяанныг, талантылыг, албан-хүлээлгезин күүседип тура, амы-тынындан чарылган шериг албанының ажылдакчыларының уруглары барып болур.

Тываның Өөредилге болгаш эртем яамызының специализи Вероника Ооржактың дыңнатканыбиле, бо чылын Кремль елказынче Тес-Хемден Амырак Түлүш, Тожудан Рахиль Чоргаадай, Мөңгүн-Тайгадан Нима Даржаа, Чөөн-Хемчиктен Ендан Чүлдүм, Бии-Хемден Ирина Лихитская, Кызылдан Аганак Ондар, Дайана Санчат и Аида Куулар, Эрзинден Чаян Чамзырай, Бай-Тайгадан Омак Сарыг-оол баар. Оларның-биле кады психолог башкылар, уруглар эмчизи болгаш ИХЯ-ның ажылдакчызы чоруур. Уруглар болгаш оларның үдекчилери Абаканга автобусбиле четкеш, улаштыр самолетбиле ужуптарлар. Уругларның оруунуң болгаш чурттаар хөлезинин чаңчыл езугаар Тыва Республиканың Чазаа харыылаар.

Инна ПРИНЦЕВА.

Чурттуң политиктиг амыдыралы

СОҢГУЛДАЛАРНЫҢ ТҮҢНЕЛИН ҮНДҮРГЕН

Чуртка бир ай ажыр үргүлчүлээн политиктиг кампания—Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдалары доозулган, Төп соңгулда комиссиязы түңнелдерни үндүрген.

Россияның Төп соңгулда комиссиязының даргазы Владимир Чуровтуң дыңнатканын езугаар алырга, «Чаңгыс демниг Россия» партиязы бадылаашкыннарның 49,32 хуузун, РФКП—19,19 хуузун, «Чөптүг Россия»—13,24 хуузун, РЛДП—11,67 хуузун алгаш, парламентиже кирер аргалыг болганнар. «Яблоко»—3,43 хууну болгаш «Россияның патриоттары»—0,97 хууну, «Барыын үзелдиг херек»—0,6 хууну алганындан депутат мандаттары алыр эрге чок болганнар.

Ол санаашкыннарның түңнелин езугаар «Чаңгыс демниг Россия» 238 олутту алыр, РФКП—92, «Чөптүг Россия»—64, РЛДП—52 депутат мандаттарлыг болур. «Яблоко» бадылаашкыннарның 3 хуузун алгаш, парламентиже эртпээн-даа болза, бюджеттен акшаландырыышкын кылдыр чылда 45 млн. рубльди алыр эргелиг болган.

Соңгулдаларның сөөлгү түңнелдерин үндүрген хуралга илеткелди Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Леонид Ивлев кылган. Бо Күрүне Думазының бүрүн эргелериниң хуусаазын 5 чыл чедир узаткан дээрзин ол сагындырган болгаш бүрүткеттирген 7 политиктиг партиялар соңгулдаларга киришкен дээрзин демдеглээн. А депутатка кандидаттарның саны 2999 кижи турган.

Соңгулда мурнунуң кампаниязының үезинде партияларның чарыгдаан акша-төгерии-биле база илеткелчи таныштырган. «Чаңгыс демниг Россия»—562 млн. рубльди, РЛДП—520 миллионну, «Чөптүг Россия»—319 млн., РФКП—218 млн., «Яблоко»—168 млн. рубльди чарыгдаан. «Барыын үзелдиг херек» партиязы өскелерден эвээш акшаны—7 хире млн. рубльди, «Россияның патриоттары»—4,5 млн. хире рубльди чарыгдаан болуп турар.

«Бүгү деңнелдиң соңгулда комиссиялары партиялар-биле боттуг, ажык-чарлыг харылзааларны тудуп келген. Кандыг-даа айтырыгларны деңге шиитпирлеп турганнар. ТСК чаңгыс-даа документини партияларның саналы чокта хүлээп албаан»—деп, Л.Ивлев демдеглээн.

Агитация кампаниязының үезинде партиялар федералдыг телеболгаш радиоэфирлерге 49 шакты ээлээн. Бадылаашкыннарга чурттуң 109237780 соңгукчузу киржип болур турган, ол эргени 65 млн. кижи ажыглаан. Ооң түңнелинде соңгукчуларның 60,21 хуузу бадылаашкыннарга киришкеннер. Бадылаар эргениң 2,6 млн. шынзылгазын белеткээн турган, 1257968 соңгукчу ону ажыглап бадылаан. Чурттуң 21 соңгулда участогунга соңгулдаларны болбаан деп санаан.

Леонид Ивлевтиң соонда Елена Дубровина сөс алгаш, даштыкы чурттарга болган бадылаашкыннарны таныштырган. Делегейниң 146 чурттарынга Россияның соңгуур эргелиг 1, 683 хамаатызы бүруткеттинген. Олар 376 участоктарга бадылааннар.

Депутат кылдыр соңгуттурганнарга мандадын алыр кылдыр чалалга билеттерин чорудуп эгелээн.

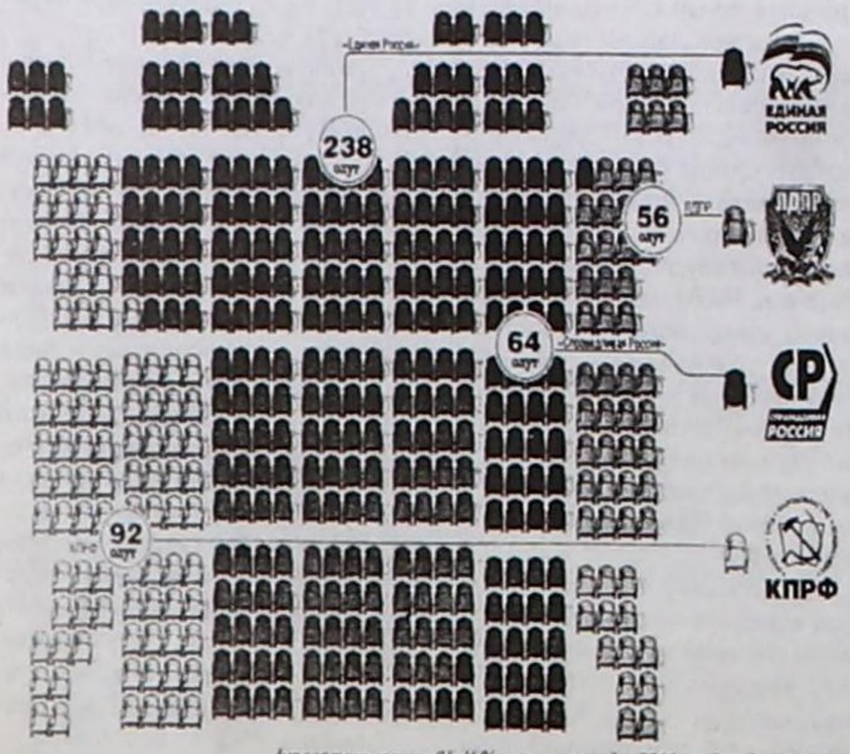
Тыва Республикага соңгулдаларга чурттакчы чон идепкейлиг киришкен. Соңгукчуларның 85,29 хуузу «Чаңгыс демниг Россия» дээш бадылаан болгаш Россияда эң эки көргүзүглерлиг субъектилерниң санынга республиказын киирген. «Чөптүг Россия» Тывага 6,71 хууну алган, РФКП-ниң хуузу—3,93, РЛДП—2,08 хуу, «Яблоко»—0,52 хуу, «Россияның патриоттары»—0,31 хуу, «Барыын үзелдиг херек»—0,19 хуу болган.

Ындыг байдал-биле Тыва Республика бо удаада база Күрүне Думазынга боду депутаттыг болур арганы чедип алган.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының алдыгы чыыжының депутаттарының бирги организастыг сессиязы бо чылдың декабрь 21-де болур.

Декабрь 22-де Россияның Президентизи Д.А. Медведев Айыткалын кылыр.

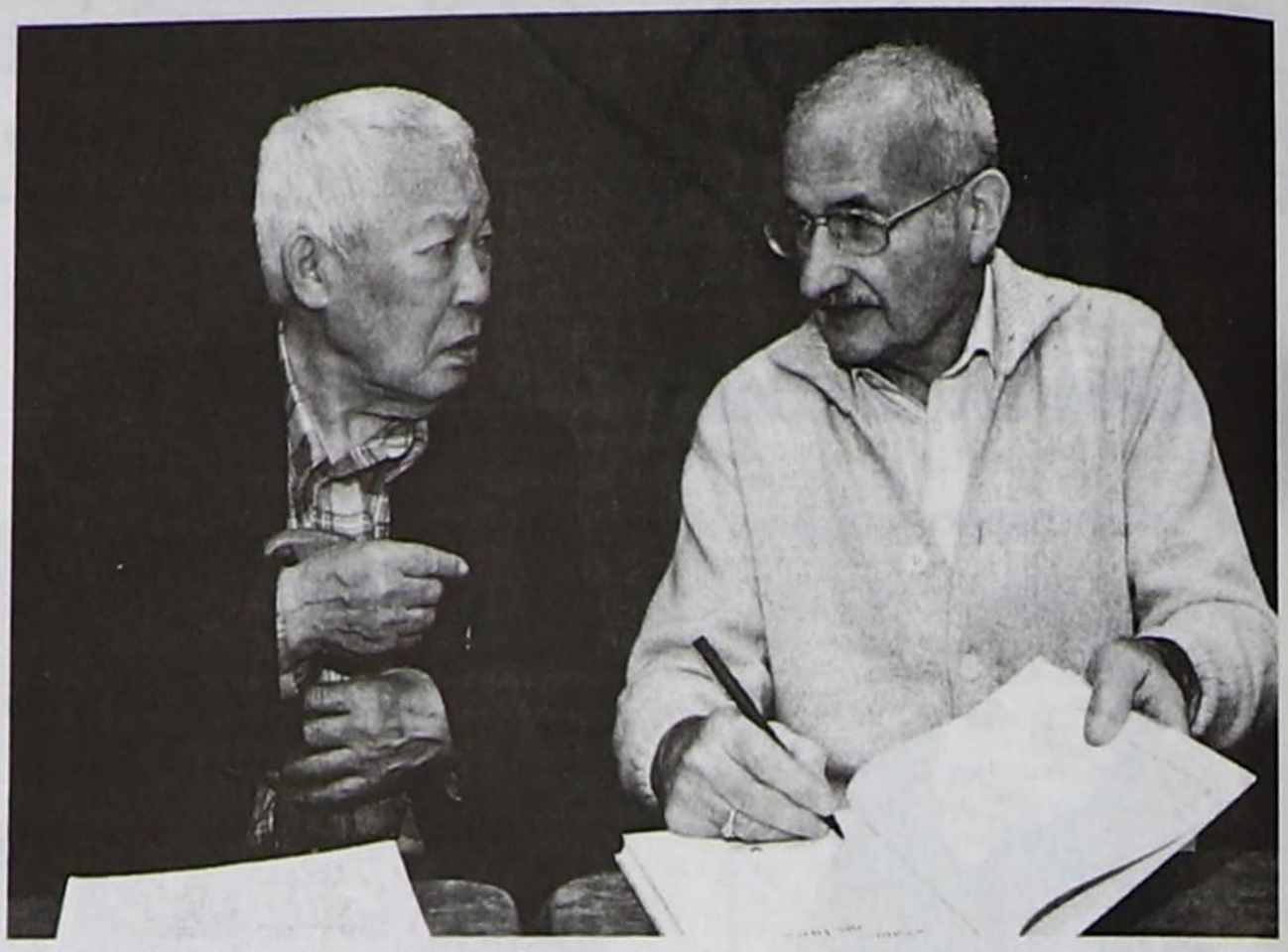
ИТАР-ТАСС агентилелиниң болгаш Тыва Республиканың албан-езузунуң сайтызының материалдарындан белеткээн.

Бюллетеньнериниң 95,75% хынаан соонда, 2011 чылдың декабрь 5-те Москваны биле 10.00 шакта берген медээлерден.

Чаа ном

«ТЫВА ХАМНАРНЫҢ МИФТЕРИ» — НЕМЕЦ ДЫЛДА

Декабрь 12-де Тыва Республиканың Национал музейиниң конференция залынга хамнаашкын талазы-биле делегей чергелиг эртем-практиктиг конференция болгаш төөгү эртемнериниң доктору, «Чүс чылдың кижизи», «Делегейниң дириг эртинези» аттарның эдилекчизи, «Дүңгүр» тыва хамнар ниитилелиниң үндезилекчизи болгаш президентизи М.Б.Кенин-Лопсанның немец дылга үнген «Тыва хамнарның мифтери» деп номунуң таныштырылгазы болуп эрткен.

Семинар эгезинде Тыва Республиканың культура сайыдының оралакчызы Марьятта Бадыргының байыр чедириишкинининг соонда Тыва Республиканың ЮНЕСКО херектериниң талазы-биле национал комитединиң даргазы, делегей чергелиг «Хөөмей» эртем төвүнүң директору, уран чүүл эртемнериниң доктору Зоя Кыргыс РФ-тиң Сибирь регионунга чаңчылчаан культура болгаш фольклорну кадагалап арттырар дугайында ЮНЕСКО-нуң (1991 ч.) чагыг-сүмезин күүседиринге хамаарышкан илеткелди кылган. Тыванның Улустуң чогаалчызы Черлиг-оол Куулар М.Б.Кенин-Лопсанның хамнаашкын эртеми-биле холбашкан чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының онзагайын үнелеп чугаалааш, хомузубиле тыва аялгаларны ойнап, аалчыларга бараан болган.

Уран чүүл эртемниринің кандидады Тамара Бүдегечиеваның санап турары-биле, М.Кенин-Лопсан болгаш ооң ажылдары дээрге чүгле Тыва эвес, а бүгү делегей культуразының болуушкуну болур. А хамнаашкынны ол буддизм, ислам, христиан шажыннардан аңгыда база бир делегей чергелиг чүдүлге деп санап турар. Эртемден хамнаашкынның амгы культура адырында туружунуң дугайында чугаалап тура, шажын-чүдүлгениң ниитилел болгаш ооң амыдыралчурталгазы-биле деңге өскерлип турарын тодаргай чижектерге бадыткап тургаш, чугаалаан: бистиң өгбелеривис ак чеминиң дээжизин отче өргүп чораан болза, амгы үеде аалчыларының чеминиң үстүн электри плитазынче салып каар улустар бар. Ол ышкаш тыва кижи арт кырынга оваа чанынга аъдындан дүшкеш, олче ак чеминиң үстүн чажар, чаламазын баглаар чораан болза, а бо хүннерде арт кырынга машиназындан дүшкеш, оваага конфет-чигир, таакпы, көпеек дээн ышкаш бодунга чораан бир-ле чүвезин азы өөгүн-даа тура тырткаш салып каар кижилер аравыста бар. Ол бүгү М.Б.Кенин-Лопсан ышкаш бурунгу ужурлар, чаагай чаңчылдарны, үндезин культураны салгалдарга кадагалап арттырып чоруур кижилерниң ачы-хавыязы-дыр.

Дараазында Тыва Республиканың Национал музейиниң аналитика килдизиниң специализи Маргарита Сумба 1997-1999 чылдарда даштыкы чурттарга болуп эрткен «Тывада хамнаашкын» делгелгезиниң дугайында илеткээн. Улуг монитор-самбырага делгелгеден янзы-бүрү чуруктарны көргүзүп, оларның дугайында тайылбырны чорутканы илеткелдиң утка-шынарын улам делгем болдурган.

Конференцияның база бир кол киржикчилери — Европаның хамнаашкын талазы-биле шинчилелдер фондузунуң төлээлери Пол, Розвита Уккусичтер. Ынчангаш конференцияга чугаа орус болгаш немец дылдарга чоруп турган. Аалчыларның бирээзи Изольда Шмидт база ук хемчегниң организастакчызы Алдынай Седен-Хуурак ээлчежип очулдурукчулааннар.

Хүн айтырыының ийиги кезээнде М.Б.Кенин-Лопсанның «Тыва хамнарның мифтери» номунуң немец дылче үндүрүлгезиниң таныштырылгазы болган. Ону Пол Уккусич, Изольда Шмидт 2 чыл дургузунда демнежип очулдургаш, 2010 чылда чырыкче Европаның хамнаашкын талазы-биле шинчилелдер фондузунуң акшаландырыышкыны-биле үндүрген. Пол Уккусичтиң чугаалап турары-биле, номда тыва улустуң культуразы, аас чогаалының болгаш билдингир тыва хамнарның дугайында бижээн. Австралияда тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын делегейниң бурунгу культуразы деп санап турар. Ынчангаш тыва чаагай езу-чаңчылдарны кадагалап арттырары чугула, чүге дизе делегейде үндезин культуразын камнап арттырып алган чоннар эвээш. Номну немец дылдыг Австрия, Германия, Швейцария чурттарының ном садыгларындан садып ап болур. Сөөлгү үеде ол чурттарда хамнаашкын талазы-биле сонуургал улгаткан.

Пол Уккусич конференцияның киржикчилеринге номнуң артыншитин көргүзүп, ооң иштики тургузуу-биле таныштырган: номнуң даштында Мөңгүн-Тайганың чуруу, кидис өг, бичии уруг болгаш Тыванның база бир шыырак хамы чораан Сүт-Хөл чурттуг Борбак-оол Сарыгларның чуруу бар. Бирги арында Тыва Республиканың картазын, иштики арыннарында бойдус чурумалын, чонун, шылгараңгай хамнарын болгаш оларның амыдырал-чурталгазын көргүскен өөңнүг чуруктарны киирген. Сөзүглелде «алгыш», «каргыш» дээн ышкаш чиңгине тыва терминнер ол хевээр ажыглаттынган, а оларга тайылбыр база бердинген.

Номнуң автору М.Кенин-Лопсан хүндүлүг аалчыларны тыва чоннуң езулуг өөңнүктери, бурунгу тыва культураның нептередикчилери, кадагалакчылары деп адап, оларга буянныг ажыл-херээ дээш чүрээниң ханызындан өөрүп четтиргенин илереткен. Ол ышкаш тыва хамнарның дугайында кыска тайылбырны берип, тыва хамнар дээргеле улуг шүлүкчүлер, хөгжүмчүлер, самчылар болур деп чугаалаан. Ынчангаш хамнаашкын — национал культуравыстың база бир чарылбас кезээ. Тыва хамнар — тыва дылдың эдилекчилери. Кандыг-даа чон төрээн дылын чидирип алыр болза, ол чон болбас, ынчангаш улуг-бичии улус хамнарны хүндүлээр ужурлуг. Олар — бурунгу, мерген, байлак, чараш тыва дылывыстың кадагалакчылары-дыр.

М.Б.Кенин-Лопсан чугаазын доозуп тура, немец өөңнүктеринге: «Моон соңгаар акы-дуңмалышкы болуп, эптиг-демниг кады ажылдаар бис» — деп чугаалаан.

Ол хүн Монгуш Кенин-Лопсанга Тыванның күрүне университединиң хүндүлүг профессору атты тывыскан. Өндүр угаанныг өгбевистиң чаагай ажыл-ижинге мөгейип каалыңар.

Шончалай МААТЫ-ООЛ.

Чиңгис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

С.К. Токаның 110 харлаанынга

КҮРҮНЕНИҢ КӨСКҮ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ

Партияның болгаш күрүнениң көскү ажылдакчызы, Тываның Улустуң чогаалчызы, ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреады, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Салчак Калбаккөрекович Токаның ады-биле XX векте дөртен ажыг чылдың дургузунда Тыва ниитилелдиң сайзыралы сырый холбаалыг болуп келген.

К. Тока 1901 чылдың декабрь
Каа-Хем кожуунуң Мерген
ерге ядыы өг-бүлеге төрүт-
н. 1910 чылдан 1921 чылга
орус байларга хөлечиктеп
н. 1922 чылдың чазын Кы-
келгеш, ТАР Чазаанга ча-
болуп кирип алган. 1924-
ылдарда Улусчу-революстуг
ге очулдурукчу болуп албан
турган.
25 чылда С. Токаны баштайгы
валар-биле кады Москваже,
чүктүң ажылчы чоннарының
унистиг университединче
ир кылдыр чоруткан. Ону
ылда чедиишкинниг дооскан.
29 чылдың ноябрьда болган
ың хөгжүлдезиниң капита-
г эвес оруун шилип алган
-ның VIII съездизинге С. Тока
я ТК-ның Политбюрозунуң
үнүнге болгаш ийиги секре-
га соңгуткан. Ол ТАР-ның
ура сайыды база турган.
33 чылдың октябрьда болган
ТК-ның болгаш ТКК-ның
шкан II онза пленумунга
ак Калбаккөрекович Тока
я ТК-ның чиңгине секрета-
соңгуткан. Ол 1945 чылга
Тыва Арат Республиканың
я организациязын удуртуп
.
ива Арат Республикага бол-
үгү бурунгаар депшилгелиг
ылгалар С. Токаның ады-биле
ш ооң үре-түннелдиг ажылы-
колбашкан. ТАРН-ның удур-
ы-биле, С. Токаның идепкей-
иржилгези-биле арат мас-
тургузукчу күш-ажылче
, социал-экономиктиг чугула
ылгаларны улусчу-демо-
ыг тургузугнуң доктаамал
гып турар байдалдарынга
ндырып келген.
иваның Совет Эвилели-биле
иктиг болгаш экономиктиг
изааларын тургузар болгаш
глаар талазы-билде ажылды
ока ТАР-ның өске удуртук-
ы-биле кады боттандырып,
)-ниң болгаш Совет күрү-
ажыл-агый болгаш культура
зуушкунунуң байлак арга-
лгазын ТАР-ның байдалда-
шиңгээдиринге идигни берип
.
30 чылдарның эгезинде
нал бижикти тургузарынга
аның салыышкыны улуг бол-
эрзин демдеглевес аргажок,
жик бүгү-ниити өөредилгени
ртырынга, парлалганы, ном
үлгезин, чогаал ажылдарын
радырынга, театрлар тургу-
га болгаш өске-даа куль-
ырыдыышкын черлерин хөг-
инге улуг рольдуг болган.
а-чурттуң Улуг дайынының
рында совет улус-биле Тыва-
ажылчы чонунуң интерна-
лчы эп-сеткил каттышты-
зы ТАР-ның болгаш ССРЭ-
разынга найыралчы харыл-
оны бижыглаарының демдээ
н. Кызыл шеригге дуза
ер талазы-биле шимчээшкин бүгү Тывага калбарган турган. Тыва чоннуң эң эки оолдары немец-фашистиг эжелекчилерге удур совет дайынчылар-биле эгин кожа демисежип турган. Ол патриотчу ажылдың организакчызы Тываның чазаа, ТАРН ТК болганын, ол ажылга С. Токаның эң идепкейлиг киржилгезин демдеглээр апаар. Ол дайын шөлүнде шериглерге Тываның делегациязын баштап, хөй удаа четкен, совет дайынчылар-биле, Советтер чуртунуң ажылчыннары болгаш колхозчулары-биле хөй удаа ужуражып, тыва эки турачыларны дайынчы маадырлыг чоруктарже сорук киирип турган.

Совет улустарның акы-дуңма өг-бүлезинге Тываны каттыштырар талазы-биле бурунгаар өттүр көрген болгаш мерген угаанныг чорукту С. Тока талалакчылары-биле кады боттандырып, эки тура каттыштырылганың шимчээшкинин баштап турган. Тываның депшилгелиг сайзыралы төөгүлүг бо болуушкун-биле холбажыр дээрзин олар барымдаалааннар.

С.К. Тока 1945 чылдың ноябрьдан 1973 чылдың майга чедир СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары харыысалгалыг албандужаалды үзүктел чок эзлеп келген.

ССРЭ-ниң составынга кирген соонда депшилгениң оруу-биле Тываның сайзыралы эгелээн. Партияның область организациязы эң нарын социал-экономиктиг болгаш культурлуг айтырыгларны чайгылыш чок шиитпирлеп келген. Ол дээрге арат ажыл-агыйларының каттыжыышкыны, колхозтарны болгаш совхозтарны тургузары, көшкүн араттарны турум байдалче шилчидери, оларның социал амыдыралын үндезинибиле чаартыры, чуртталга бажыңнарын, школаларны, клубтарны, өске-даа тудугларны көдээге тударын болган.

1945 чылдан 1973 чылга чедир үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 47,5 катап өскен. Ол чылдарның дургузунда хөмүр-даштың, энергетиканың, ыяш болбаазырадылгазының, чиик, аъш-чем болгаш эът, сүт үлетпүрүнүң 40 ажыг чаа бүдүрүлгелери туттунган. Ак-Довуракның даг-дүгү, Хову-Аксының кобальт, Терлиг-Хаяның мөңгүн суу бүдүрүлгелери, автосептелге заводу, тудуг кезектери комбинат болгаш социал-экономиктиг углануышкынныг өске-даа объектилер ажыглалга кирген. Ол чылдарда транспорт болгаш харылзаа шапкын хөгжүп, чуртталга бажыңнарының тудуу доктаамал туттунуп, автооруктар, электри дамчыдылгазының шугумнары ажыглалче дужааттынып турган. Радио болгаш телефон көдээниң барык бүгү суурларынга четкен, телевидениени чон көрүп эгелээн. Колхозтарны болгаш совхозтарны техниказы-биле хандырганындан олар орулгалыг ажылдап турар апарган. Малдың баш саны, ооң продуктулуу өскен, шөлдерниң дүжүткүр чоруу бедээн.

Өөредилге, эртем, культура болгаш кадык камгалал албан черлериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче улуг кичээнгей салдынып келген. 1971 чылдың эгезинде ниити-билигниң 184 школазы, школа назы четпээннерниң 164 албан черлери болгаш 46 эмнелгелер ажылдап турган, олардан аңгыда бир дээди болгаш 5 ортумак тускай өөредилге черлеринге студентилер өөренип турганнар.

Чурттакчы чоннуң амыдырал деңнелин бедидеринче улуг кичээнгейни ол салып келген. Ооң уламындан чамдык социал аарыглар үзе эмнеттинген, ажыл чок, ядыы-түреңги кижилер чок апарган. 1970 чылда 1921 чылдаазынга деңнээрге, Тываның чурттакчы чонунуң ниити саны 3,5 катап өскен, ооң иштинде тываларның саны—2,6 катап.

Бистиң республикавыстың күрүне тургузуунга онзагай болуушкун — Тыва автономнуг областы 1961 чылда Тыва АССР кылдыр эде тургусканы. Ол дээрге СЭКП обкомунуң, ооң бирги секретары С.К. Токаның, партия, күрүне болгаш ажыл-агый органнарының улуг күжениишкиннериниң ачызында чедип алдынган.

Салчак Калбаккөрекович Токаның база бир онзагай шынары — массалар-биле быжыг харылзаалыг чоруу. Ол аңгы-аңгы мергежилдиң, аңгы-аңгы хар-назының кижилерин чажам дивейн хүлээп алыр чораан. Ажылчыннар-биле, тараачыннар-биле, интеллигенция-биле чугаалажып билир, оларның негелде-хереглелдерин дыңнап, чогуур хемчеглерни дораан алыр турган. Ол дээш кижилер ону аажок хүндүлээр, аңаа бүзүрээр чораан дизе, частырыг чок.

Чурттуң, партияның болгаш Советтиг Тываның ниитилел-политиктиг амыдыралынга С. Тока эң идепкейлиг киржип келген. Ол СЭКПниң XIX-XXIV съездилериниң делегадынга, СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидатка, ооң соонда кежигүнүнге соңгудуп чораан. Ол ССРЭниң Дээди Совединиң депутадынга ийиги чыыштан сески чыышка чедир соңгуткан, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадынга доктаамал соңгудуп келген.

С.К. Тока бодунуң партия, күрүне болгаш хөй-ниити ажылчорудулгазы-биле чергелештир чогаал ажылынга сундулуг чораан. Ону тыва литератураның эгелекчилериниң бирээзи деп чөптүүбиле санап болур, тыва чоннуң амыдыралын чырыткан улуг хемчээлдиг чогаалдарның автору. Аңаа ССРЭ-ниң Күрүне шаңналын, Тываның Улустуң чогаалчызы деп атты тывысканы таварылга эвес.

С. Тока бодунуң кижизиг чоруу-биле, бөдүүнү-биле, улус-чонга чоогу-биле ажылчы чоннуң улуг хүндүткелин болгаш ханы ынакшылын чаалап алган. Ооң ындыг төлептиг чоруун, бүдүрүкчүлүг күш-ажылын чурттуң удуртулгазы бедии-биле үнелеп, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры деп бедик атты тыпсып, Ленинниң чеди орденибиле, Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени-биле, Тыва Арат Республиканың болгаш Моолдуң орденнери болгаш медальдары-биле шаңнап келген.

Мындыг төлептиг удуртукчунуң төрүттүнгенинден бээр 110 чыл болганын республиканың чону, Тывадан дашкаар оңу таныыр-билир кижилер бо хүннерде демдеглеп турар.

Алдын-оол КАНЗАЙ,
төөгү эртемнериниң кандидады.

Тыва Республиканың чонунга Бүгү-россияның «Дайынчы акы-дуңма» хөй-ниити организациязының хоочуннарының Тывада салбырының кежигүннериниң КЫЙГЫРЫЫ

ХЕМЧЕГ АЛЫР ҮЕ КЕЛГЕН

Бис, Бүгү-россияның «Дайынчы акы-дуңма» хөй-ниити организациязының хоочуннарының Тывада салбырының кежигүннери, Тыва Республиканың Дээди Хуралының «Риск» солунга хамаарыштыр үндүргени кыйгырыын бүрүнү-биле деткип тур бис.

Бис Тыва Республиканың амгы ажылдап турар Чазаанга бүзүреп, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Валерьевичиниң командазын деткип, ажыл-ижин багай эвес деп үнелеп көрүп турар бис.

Кайы-даа язы-сөөк чоннуң эң-не хүндүлеп көөр болгаш үнелеттинмес бир тускай онзагай шынары тус чоннуң язы-сөөк хамаарылгазы чокка төрээн чуртунга бердингени болгаш бот-боттарының аразында бустунмас найыралы, бир демниг эп-сеткил харылзаазы болурун бис кончуг эки билир бис. Дары чыдын тынып, дайынга эш-өөрүвүстү чидирип чораан болгаш, төрээн чуртунга езулуг бердинген ынакшыл деп чүл дээрзин ханы медереп көрген бис. А чоннуң сырый каттыжылгазын кара өжегээр болдурбазын чедип алыксап, аңгылар болгаш язы-сөөк чоннар аразынга медерелдии-биле үскүлежиишкиннерни үндүрүксеп, шак ындыг сорулга-биле меге факт-барымдаалар чырыкче үндүрүп, харын-даа чазак-чагырганың ажыл-чорудулгазын чүгле кочушоот-биле көргүзүп, үндезин чок «чогаадыглар»-биле долдунган меге хоп-чип тарадып турар солуннуң кандыг-даа саат чок, неделя санында үнүп турарын кайгап көрүп турар бис. Ук солун бистиң эш-өөрүвүстүң ыдыктыг ат-алдарын бужартадып, «Дайынчы акы-дуңма» хөй-ниити организациязының Тывада салбырының удуртукчузун карартырын үргүлчүлевишаан. Бодунуң ада-чуртунуң мурнуга ыдыктыг хүлээлгезин күүседип турганнарга хамаарыштыр оларның көөр хөөн чок чоруун шуут-ла кайгап ханмас-тыр бис. Ол бужар солуннуң ажылдакчылары боттарының хөделиишкиннери-биле өг-бүле, ажы-төл, адаие дээн ышкаш ыдыктыг хамаарылгаларже холгаарлап кирип турарын билип турлар бе?!

Шак мындыг сезиг-даа, коргуш-даа, кеземче-даа, арын-нүүрдаа чок хөделиишкиннерге удур хайгаарал органнары кандыг-даа хемчег албайн турарын элдепсинип тур бис. Күрүненің, ниитилелдиң үндезин таваан божаңнадыр үзелдиг, чурттуң бедик албан-дужаалдыг удуртукчу даргаларын дорамчылап бижип турар солуннуң редакциязы кажанга дээр нүгүл-ховун чонче чажып кээрил?! Хемчег алыр үе келген эвес бе?!

Дайынчы хөделиишкиннер хоочуннары.

ЧОНЧУ ЧОЛААЧЫ

Мооң мурнунда чылдарда колхоз, совхозтарга чүүк машиназының чолаачылары тайгадан тудуг материалдары, Кызыл хоорайдан азы Саян дагларының артындан чүүк сөөртүр дээш дүн-хүн дивейн чоруп бээр чүве болгай. Чамдык чолаачыларның «демир аъды» аргажок эргижирээнинден орук ара үрелип-даа чоргулаар, а өскелериниң машина-техника талазы-биле билии пат болгулаар турган. Амгы сайзыраңгай үеде багай машина мунар чолаачы ховар-дыр. Үениң аайы-биле сайгарлып шыдаар угаанныг, кызымаккай оолдарны көөрге, чаа машина мунуп алган, чонга ачы-дузазын чедирип чоруур болур чүве-дир. Ындыгларның бирээзинге Кызыл—Чыраа-Бажы аразында чонну ыңай-бээр сөөртүп турар Амир Борисович Куулар хамааржыр. Ол бодунуң хууда чиик машиназы-биле чоннуң аргыжылгазын сөөлгү чылдарда доктаамал хандырып келген. Ооң машиназы узун орук чоруур кижилерге таарымчалыг: арыг-силиг, чылыг, чымчак, телевизорлуг, херек болза, тыва ырыларны-даа салып бээр. Чолаачы боду чугаакыр, баштак чаңныг. Ынчангаш ону бистиң суурнуң чурттакчылары хүндүлээр, «чончу-почтачы чолаачывыс» дижирлер. Ол улустуң чоргускан чагаа-бижиктерин, янзы-бүрү посылкаларын эзеринге, албан черлеринге саадатпайн чедирип бээр. Чамдык таварылгаларда аргыжылганың өртек-үнезин чиигедип-даа шыдаар. Биче сеткилдиг, дузааргак, аныяк машина башкарыкчызы чоннуң ынак чолаачызы апарган дээр болза, хөөрем болбас. Амир Кууларның төлептиг өгбүлеге өскени илдең, ооң адаиези Борис Чимит-оолович биле Шүжүк Орус-ооловна — база суурнуң хүндүткелдиг чурттакчылары, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, хууда малмаганын тудуп чоруурлар.

Кижилерни машинага сөөртүрү эң улуг харыысалга негеттинер деп чүүлдү Амир кончуг эки билир болгаш пассажирлерже сагыш салып, оларга орук чоруурда эптиг байдалдарны тургузуп, машиназын доктаадыпкаш: «Шылап чор силер бе?» — деп айтырып каап чоруур кижи.

Чончу-почтачы чолаачывыс Амир Борисович Кууларга ак орукту, аас-кежикти күзеп каалыңар!

Оолак КАРА-САЛ.
Чыраа-Бажы суур.

АЛДАР-АТТЫГ ШКОЛА

• *Ол 1916 чылда Хем-Белдиринге ажыттынган*

Бистиң школавыс, Тывада бир дугаар ортумак школа, Улуг-Хемниң солагай талазында, Кызыл хоорайның төвүнде турар. Ол 1916 чылда Хем-Белдири деп адаттынып турган административтиг төпке ажыттынган. Ук школага 17 өөреникчилиг чаңгыс класс турган, башкызы — А.М.Богатков. Школа боду оран-сава чок болганда, уруглар көжүп чоруур эргелел черинге хамааржыр баракгарга өөренип турган.

Ооң баштайгы өөреникчилериниң бирээзи В.С.Безъязыковтуң сактып турары мындыг: «Каът-каът хар-биле шыптынган соңгалыг класста дүвү-далаш-биле кадаан, дозулаттынмаан столдарда чиг картошка кескиндилеринден өттүрүп каан деңнерниң, изиг-демирниң ыштары бурулаар. Кижи бүрүзү кыдырааш арнын чырыдып алырын сагыш човап айтып, саннар болгаш үжүктерни канчаар бижиирин өөредип турар башкывыс А.М.Богатковтуң биске өөредип турар бүгү чүүлүн шиңгээдип алыр дээш кызып турган бис. Өөредилге хүнү мөргүлден эгелеп турган».

1932 чылда Кызылга бир дугаар 2 каът бажың тудуу эгелээн, а 1935 чылдың күзүнүнде өөреникчилер улуг өөрүшкү-биле чаа школаже кирипкеннер. ТАР-же мергежилдиг башкылар Д.Н.Таштыпова, А.Ф.Бобкова, В.В.Кришстанович, И.А.Уланова, С.И.Шипунова, А.П.Лаврентьева олар келгилээн, а Кызылдан ССРЭ-же школаның эң эки өөреникчилери Ася Федченко, Клава Табаева, Рая Сторокова, Лида Плюснина, Маша Селина база Нина Васильева башкы эртемин өөренип алырыбиле чорупкан.

Совет Эвилелиниң хоорайларының болгаш суурларының кырынга дайынның хып үнген ханныг кызыл хаяазы ТАР-ны база киржилге чок арттырбаан. Чагырга черинiң адрезинче шериглер-биле кады фашистерни чылча шаварының дугайында хөй медээлер келген.

1942 чылдың февраль 2-де фронтуже бөлүк тыва турачылар аъттаныпкан. Оларның аразында физика башкызы Иван Иванович Галкин, математика башкызы Георгий Мамонтов, улуг класстарның өөреникчилери Иван Сермавкин, Василий Лысков, Георгий Кочнев, Дмитрий Кудрявцев, Александр Юневич, Иван Дудин, Федор Полев, Кирилл Шишигин дээш, оон-даа өскелер бар.

Тулчуушкун үезинде көргүскен эрес-дидим маадырлыг чоруу дээш ССРЭ-ниң Дээди Чөвүлелиниң Президиуму Кызылдың №1 школаның хөй өөреникчилери Дмитрий Рыковка, Спартак Пальмбахка, Валентин Худящевке орден болгаш медальдарны, а Николай Макаренкога Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты тывыскан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чыл бижилгезинче бистиң школавыстың өөреникчизи Михаил Бухтуевтиң маадырлыг чоруу киир бижиттинген. Ынчан ол 19 харлыг турган. Амгы үеде школада «Ооң ады-биле бистиң школавыс адаттынган» деп стенд дериттинген. Чылдың-на ноябрь 23-те М.А.Бухтуевтиң төрүттүнген хүнүнге тураскааткан хемчеглер эртип турар. Ол ышкаш школаның Афганистан дайынынга киришкен доозукчулары Андрей Белевский, Александр Тепаев дугайында материалдар база школаның музейинде бар.

Школаның ханаларындан эвээш эвес бистиң чурттуң алдарлыг кижилери үнгүлээн. Оларның аразында Россияның Онза байдалдар яамызын тургускан ооң сайыды Сергей Шойгунуң ады база кирип турар. Ол чүгле бистиң чуртувустуң иштинге эвес, оон-даа дашкаар дуза кадар харыысалгалыг чаа тургузугну эргелеп-баштап турар. Амгы үеде «Чаңгыс демниг Россия» партиязының тургузукчуларының бирээзи, Россияның ниити политиктиг амыдыралында быжыг турушту ээлеп турар политик.

Зоя Юрьевна Доржу — ең баштайгы тыва төөгү эртемнериниң доктору, Тыванып күрүне университединиң төөгү факультединиң сайзыралынга улуг үлүүн киирген. Аажок чай чок-даа болза, Зоя Юрьевна ниитилел-политиктиг ажылдарже хөй үезин үндүрүп чоруур.

База ол ышкаш Тыва Республиканың Чазааның чанында гуманитарлыг шинчилелдер институдунда ажылдап чоруур, уран чүүл эртемнериниң доктору Айлана Күжүгет, РФ-тиң Күрүне Думазының депутады Лариса Шойгу, Тыва Республикадан сенатор Галина Мунзук дээш, оон-даа хөй ат-алдарлыг кижилерни маңаа адап болур. Олар дооза — школавыстың чоргааралы.

1988 чылда бир дугаар школаның үш каът бажыңы Кочетов кудумчузунга туттунган, ол 1160 олутка санаттынган турган. Школа Москваның тудугжуларының Кызыл хоорайның школачыларынга белээ болган. Бирги чылда аңаа 928 өөреникчи өөренип киргеп база ол ышкаш национал класстар ажыттынган. Баштайгы удаа өөредилге чаңгыс ээлчегге чоруп турган, чылдан чылче өөреникчилер саны көвүдээни-биле өөредилге ийи ээлчегге чоруп эгелээн.

Амгы үеде бир дугаар школаның ийи тудуунда 2253 өөреникчи 82 класстарда өөренип турар. 128 башкы, оларның иштинде 43 дээди категорияның башкылары ажылдап турар. Барык бүдүн класс, 23 кижи, аңгы-аңгы чылдарның доозукчулары башкылар болган дээрзин демдеглээри өөрүнчүг. Оларның аразында бодунуң ажылының мастерлери, аңгы-аңгы аттарлыг, шаңналдарлыг башкылар болгаш чаа эгелеп чоруур аныяк башкылар бар. Орус дыл болгаш чогаалды — Л.Т.Шарыпова, Л.В.Вохмина, математиканы — Л.А.Лобащова, А.С.Цырмаева, төөгүнү—С.В.Ощепкова, биологияны — Н.Л.Никитина, даштыкы дылдарны — «ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы», «РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы» И.М.Ковалева, Э.Ю.Косарькова, Е.М.Орлова, А.А.Борбоева, физиканы — «ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы», «РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы» Г.Г.Филимонова, күш-ажыл кичээлдерин — С.Н.Косов, О.В.Сайкова, информатиканы — В.В.Сенников, В.Д.Рубанов башкылап турар. Эге класстар башкылары: М.В.Франк, «РФ-тиң ниити өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» Л.А.Юсупова, «ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы», «РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы» Н.В.Кудрявцева, логопед О.Ю.Чащухина, социал ажыл талазы-биле башкылар: О.В.Потылицина, А.В.Ильина. Кадет классты школаның доозукчузу В.Д.Рубцов удуртуп, а бухгалтерияны А.К.Зуева эргелеп-башкарып турар.

Школада ызыгуур салгаан башкыларның ажылдап чорууру онзагай. Оларга «РФ-тиң ниити өөредилгезиниң Хүндүлүг ажылдакчызы» Т.Н.Черноуско, Т.Л.Шарыпова, В.К.Монгуш, Д.Д.Монгуш, өг-бүле башкылар — Ю.А. Рубанова болгаш В.Д.Рубанов, «РФ-тиң ниити өөредилгезиниң Хүндүлүг ажылдакчылары» Н.Л.Ершова болгаш И.А.Ершов хамааржыр.

Бөгүн школа — амгы үениң негелделеринге дүүшкен улуг өөредилге чери. Раиса Николаевна Хайманова чээрби ажыг чылдарда школаның директору болуп ажылдап чоруур. Ол — Дээди Хуралдың депутады, РФ-тиң алдарлыг башкызы, дээди категорияның башкызы.

Школаның ажылын эргелеп-башкарарынга өөредилге эргелекчилери: «РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчылары» Галина Николаевна Сухова, Елена Анай-ооловна Ооржак база Татьяна Леонидовна Шарыпова, Эльвира Дондоковна Даржиева дузалажып турар. Олар чүгле өөреникчилерге эвес, а ада-иелерге база дузалажып чоруурлар. Эге школаның өөредилге эргелекчилери — школаның доозукчулары — «РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчылары» Любовь Александровна Юсупова, Галина Доржуевна Идам, «ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы», «РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы» Наталья Владимировна Кудрявцева. Кижизидикчи ажыл талазыбиле барык 10 чыл дургузунда Юлия Александровна Рубанова чогаадыкчы езу-биле ажылдап чоруур. Школаның эге класс башкыларының методиктиг каттыжышкынын М.А.Чадамба удуртуп турар. Ол чаңгыс-даа башкыны дуза болгаш кичээнгей чок арттырбас.

Школаның методистери «РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчылары»: Людмила Анатольевна Володкина, Лариса Алексеевна Казакова. Башкыларның удуртуп турары эртем ажылдары амгы үениң негелделеринге дүгжүп турар.

1998 чылдан эгелеп школа шенелде езу-чурум-биле ажылдап турар. 1999 чылда бир дугаар сайзырал программазы тургустунган болгаш хүлээп алдынган. А 2011 чылдан эгелеп «Өөреникчилерниң школа девискээринге чедиишкин чедип алырынга идиг бээри» деп 3-кү программаны тургузары болгаш хүлээп алыры дээш ажыл чоруп турар. 2004 чылда школа профиль өөредилге талазы-биле республика чергелиг девискээр апарган. 2010-2011 өөредилге чылында эге ниити өөредилгениң Федералдыг стандарттарының киирилдези езугаар школа пилот езу-чурумче шилчээн.

2000 чылда камгалал-спорт адырын ажыдарынга шенелде ажыл эгелээни-биле кадет класстар тургустунган. 10 чыл дургузунда школа 196 кадет өөреникчилерни доостурган, оларның аразындан 6 кижи — алдын, 7 кижи мөңгүн медальдар-биле дооскаңнар. 172 доозукчу дээди өөредилге черлеринче кирген. Кадеттер — муниципалдыг болгаш регионалдыг чергениң хемчеглериниң доктаамал киржикчилери.

Школада чылдың-на эртем-практиктиг конференциялар болуп эртип турар. Аңаа үстүкү болгаш эге школаның өөреникчилери боттарының эртем ажылдары-биле киржип турар.

Бөгүн школада бар бүгү-ле эки чүүлдер — башкыларның ачы-хавыяазы. Хөй күжүн болгаш энергиязын школага бистиң хоочун башкыларывыс: «Улус өөредилгезиниң тергиини», «ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» А.М.Леонова, «ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы», «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медальдың эдилекчизи С.А.Стремоусова бергеннер. Школада биология башкызы, «ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» Ирина Ивановна Агбанның өөреникчилери, башкының биология кичээлдерин эвес, а амыдырал кичээлдерин сактып, чагыг-сөзүн өөрүп четтириишкинбиле сактып чоруурлар.

Бистиң школаның чоргааралы: орус дыл башкылары: Оксана Ивановна Галиева, Анна Делеговна Балчар, сан эртеминиң — Татьяна Ивановна Белоусова, Любовь Анатольевна Шашкова, төөгү — Антонина Прокопьевна Фельдман, Надежда Михайловна Очур, Людмила Романовна Васильева, тыва дыл — Тамара Бүүрекчиировна Оюн, Зоя Ондаровна Шожал, даштыкы дыл — Наталья Константиновна Лукьяновна, эге школа — Алевтина Сандановна Манын-оол, Вера Ефимовна Шестакова, Ирина Анатольевна Панаргина, Зоя Лама-Сюевна Монгуш, Галина Анатольевна Берген, Айлаң Дөдеевна Ооржак олар.

Кызылдың №1 М.А.Бухтуев аттыг школазы бо чылын 95 харлаан. Бис, школаның башкылары, кезээде чогаадыкчы дилээшкиннерде, бир дугаар школаның башкылары деп адывысты чоргаарал-биле эдилеп, ук школага ажылдаары улуг алдар-дыр деп санап чоруур бис.

Раиса ХАЙМАНОВА,
школаның директору,
Зоя ШОЖАЛ,
тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

Чангыс СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

Тыва Республикада бюджеттер аразының хамаарылгаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың ноябрь 15-те хүлээп алган

1 чүүл

2008 чылдың апрель 21-де № 689 УХ-II ива Республикада бюджеттер аразының маарылгаларының дугайында" Тыва публиканың Хоойлузунга («Шын», 2008 дың май 6-да; 2009 чылдың апрель 14-те, брь 10-да; 2010 чылдың ноябрь 13-те; 2011 дың апрель 9-та; «Тувинская правда», 8 чылдың май 26-да; 2009 чылдың апрель те, ноябрь 17-де; 2010 чылдың ноябрь 13-2011 чылдың апрель 12-де) дараазында ерилгелерни киирер:

1) 6-гы чүүлде:

а) 3-кү кезээнде "суурлар (хоорай ок-тарын кады санааны-биле)" деп сөстерни аптар;

"2008 чылдың апрель 21-де № 689 УХ-II Тыва Республиканың Хоойлузунга 2-ги капсырылга

Муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) бюджет хандырылгазын деңнээринге дотацияларны санаарының болгаш хуваарының МЕТОДИКАЗЫ

Бо методика хоорай округтарының жеттериниң болгаш республиканың иципалдыг районнарының каттыштырган жеттериниң (моон ыңай Методика дээн) жет хандырылгазын деңнээринге дота-арның санажылга хемчээлин тодарадып ыр.

Методикада ажыглап турар кол-кол ыглер:

муниципалдыг районнуң (хоорай округу-үндүрүг потенциалы - ол дээрге муници-дыг районнуң (хоорай округунуң) бюд-инде быжыглаттынган кол үндүрүг терииң талазы-биле муниципалдыг оннуң (хоорай округунуң) бюджединге ңнеттинген туруп болур орулгаларның ели болур. Кол үндүрүглер дөстеринге иципалдыг районнарның (хоорай ок-арының) бюджеттериниң орулгаларынга өй бот-деңзини тургузуп турар үндү-ер, а ол ышкаш муниципалдыг район-ың (хоорай округтарының) девискээр-инге хамаарыштыр бир дең кылдыр тинген үндүрүг баазазы хамааржыр;

муниципалдыг районнуң (хоорай округ-ң) үндүрүг чыып болур арга-шинээниң екизи - ол дээрге муниципалдыг районнуң орай округунуң) бир чурттакчыга аарыштыр дөмейлешкек көргүзүгге ашкынынга шупту муниципалдыг тур-глар талазы-биле ортумаа-биле үндүрүг алыр арга-шинээниң хамаарылгазы;

муниципалдыг районнуң (хоорай ок-нуң) бюджеттериниң чарыгдалдарының екизи муниципалдыг районнуң (хоорай угунуң) тус чер ужур-дузалыг айты-арын шиитпирлээр талазы-биле бүрүн лерни боттандырарынга, чурттакчы уң структуразында социал-экономиктиг, аттыг, географтыг болгаш бир кижиге аарыштыр санаашкынга бюджет ачы-ларын бээриниң үнелелинге салдар рип турар өске-даа объективтиг фак-арның болгаш ачы-дузаларның ылгал-ын барымдаалааны-биле, шупту муни-лдыг районнарның (хоорай округта-ың) ортумак деңнелинге бодаарга, чурт-ы санынга санаашкынынга муниципалдыг ннуң (хоорай округунуң) бюджединиң а-хөреңгизин кайы хире хөйнү (эвээшти) ыгдаары эргежок чугула дээрзин үзүп турар;

муниципалдыг районнуң (хоорай округ-ң) бюджет хандырылгазы - ол дээрге, руг чыып болур арга-шинээниң инде-ниң муниципалдыг районнуң (хоорай гунуң) бюджеттер чарыгдалдарының кизинге хамаарылгазы болур.

юджет хандырылгазын шуут ужур-утка-а санаарын чурттакчы чоннуң социал-омиктиг, географтыг, климаттыг болгаш чурттакчыга санаашкынга бюджет ачы-ларының ол-ла хемчээлин бээриниң елинге салдар чедирип турар, өске-даа уг факторларны болгаш байдалдарны мдаалааны-биле ортумаа-биле чаңгыс рниң муниципалдыг районунуң (хоорай гунуң) көргүзүглеринге хамаарыштыр дар.

Муниципалдыг тургузугларның санажылгалыг бюджет хандырылгазының деңнелин тодарадырын муниципалдыг тургузугларның орулгаларының деңнештирилгезин хандырып турар чаңгыс аай методика езугаар, а ол ышкаш бир чурттакчыга хамаарыштыр санаашкынга оларны бээриниң үнелелинге салдар чедирип турар факторларны болгаш байдалдарны шинчилеп турар, бюджет ачы-дузаларының болгаш көргүзүглериниң даңзызын езугаар чорудар.

Муниципалдыг тургузугларның саң-хөө деткимчезиниң регионалдыг фондузундан дотацияларны барымдаалааны-биле муниципалдыг тургузугнуң санажылгалыг бюджет хандырылгазының деңнели, айыттынган дотацияларны хуваарынга чедир санажылгалыг бюджет хандырылгазы элээн бедик деңнелдиг турган, өске муниципалдыг тургузугнуң чогуур дотацияларын барымдаалааны-биле санаашкынныг бюджет хандырылгазының деңнелин ашкан туруп болбас.

Түс чер бюджеттеринге саң-хөө дузазының санаашкынын орулгаларны хуваарының талазы-биле база муниципалдыг тургузугларның бюджеттеринге үндүрүглерден болгаш чыылдалардан тыртар акшаларның чаңгыс аай нормативтерин быжыглаар талазы-биле чаңгыс аай принциптерге болгаш быжыглаттынган бүрүн эргелерге дүүштүр муниципалдыг тургузугларның чарыгдалдар кылыр хүлээлгелериниң хемчээлиниң үнелелинге тус чер бюджеттериниң орулгалар алыр аргаларын тодарадырының үндезинингe боттандырар.

I. Дотацияның санажылга хемчээлин тодарадыры

1. Республиканың хоорай округунуң бюджединге (муниципалдыг районнуң катыштырган бюджединге) дотацияның санажылга хемчээлин (Дi) дараазында формула-биле тодарадыр:

$$Дi = РФФП * \frac{(БО_{гр} - БО_i) N_i}{SUM'_{i-1} (БО_{гр} - БО_i) N'_i} \quad (1),$$

мында:

РФФП - эълчеглиг саң-хөө чылында муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) саң-хөө деткимчезиниң регионалдыг фондузунуң ниити хемчээли;

$БО_{гр}$ - планнап турар чылда деңнээринге чедир муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) ортумак санаашкынныг бюджет хандырылгазы;

$БО_i$ - планнап турар чылда і деп муниципалдыг районну (хоорай округун) деңнээринге чедир санаашкынныг бюджет хандырылгазы;

N'_i - і деп муниципалдыг районнуң (хоорай округунуң) чижеглеп кылган хереглекчилериниң саны;

t - регионалдыг фондунуң саң-хөө деткимчезиниң хуваалдазынче кирип турар муниципалдыг тургузугларның саны.

Муниципалдыг тургузугларга планнап турар чылда деңнээринге чедир санаашкынныг бюджет хандырылгазы деңнээринге чедир республиканың муниципалдыг тургузугларының ортумак санаашкынныг бюджет хандырылгазының ийи дакпыр деңнелин ажып турар, дотацияның санаашкынныг хемчээлин тикке дең кылдыр доктаадыр.

2. Муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) (РФФП) саң-хөө деткимчезиниң регионалдыг фондузунуң ниити хемчээлин ээлчеглиг саң-хөө чылында дараазында формула-биле тодарадыр:

$$РФФП = Пор - (НН+Д+Ц) \quad (2),$$

мында:

Пор - ээлчеглиг саң-хөө чылында муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) каттыштырган бюджеттериниң тус чер ужур-дузалыг айтырыгларын күүседиринге чарыгдалдарның баш бурунгаар айтып турар хемчээли, санаашкынныг бюджет хандырылгазының деңнели муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) санаашкынныг бюджет хандырылгазын деңнээриниң критерийлери кылдыр тургускан деңнелден ашпайн турар;

НН - Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының болгаш хоорай округтарының каттыштырган бюджеттериниң ээлчеглиг саң-хөө чылында үндүрүглерден болгаш үндүрүглерден эвес орулгаларының баш бурунгаар медээзи, санаашкынныг бюджет хандырылгазының деңнели муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) санаашкынныг бюджет хандырылгазын деңнээриниң критерийлери кылдыр тургускан деңнелден ашпайн турар;

Д - Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының болгаш хоорай округтарының каттыштырган бюджеттериниң ээлчеглиг саң-хөө чылында баш бурунгаар айтып турар чедишпес кезээ, санаашкынныг бюджет хандырылгазының деңнели муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) санаашкынныг бюджет хандырылгазын деңнээриниң критерийлери кылдыр Россия Федерациязының Бюджет кодекизиниң негелделери-биле дүүштүр тургускан деңнелден ашпайн турар;

Ц - муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) бюджеттеринге республика бюджединден берип турар субсидиялар болгаш субвенциялар, санаашкынныг бюджет хандырылгазының деңнели муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) санаашкынныг бюджет хандырылгазын деңнээриниң критерийлери кылдыр тургускан деңнелден ашпайн турар.

Муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) бюджет хандырылгазын деңнээринге дотацияларның хемчээлин Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында Тыва Республиканың хоойлузу-биле бадылаар.

3. Планнап турар чылда деңнээринге чедир "ортумак бюджет хандырылгазы" көргүзүгнү (БОср) дараазында формула-биле тодарадыр:

$$БО_{ср} = Д_{ах} / N \quad (3),$$

мында:

$Д_{ах}$ - планнап турар чылда республиканың каттышкан бюджединиң орулгаларының баш бурунгаар медээзиниң үндезинингe федералдыг болгаш республика хоойлужудулгазы-биле доктаатка, өйлеп турар үндүрүглерден тыртар акшаларның чаңгыс аай нормативтерин ажыглааны-биле тодарадып турары, республиканың муниципалдыг районнарының (хоорай округтарының) каттыштырган бюджеттериниң үндүрүглерден болгаш үндүрүглерден эвес орулгаларның түңүн үндүрген ниити хемчээлиниң баш бурунгаар медээзи;

N - амгы саң-хөө чылының январь 1-де республикада ниитизи-биле доктаамал чурттакчыларның саны.

4. "Муниципалдыг районнуң (хоорай округунуң) санаашкынныг бюджет хандырылгазын деңнээринге чедир" ($БО_i$) көргүзүүн дараазында формула-биле тодарадыр:

$$БО_i = ИНП_i / ИБР_i \quad (4),$$

мында:

$ИНП_i$ - і деп муниципалдыг районнуң (хоорай округунуң) үндүрүг чыып болурунуң арга-шинээниң индекизи;

$ИБР_i$ - і деп муниципалдыг районнуң (хоорай округунуң) бюджеттер чарыгдалдарының индекизи.

5. "Муниципалдыг районнуң (хоорай округунуң) чижеглеп кылган хереглекчилериниң санының" (N'_i) көргүзүүн дараазында формула-биле тодарадыр:

$$N'_i = N_i * ИБР_i \quad (5),$$

мында:

N_i - і деп муниципалдыг районнуң (хоорай округунуң) девискээринде амгы саң-хөө чылының январь 1-де доктаамал чурттакчыларның саны.

II. Үндүрүг чыып болур арга-шинээниң индекизиниң санаашкыны

6. Муниципалдыг районнуң (хоорай округунуң) үндүрүг чыып болур арга-шинээниң индекизин ($ИНП_i$) дараазында формула-биле санаар:

$$ИНП_i = (НП_i / N_i) / (НП / N) \quad (6),$$

мында:

$НП_i$ - і деп муниципалдыг районнуң (хоорай округунуң) планнап турар саң-хөө чылында каттышкан бюджединиң санаашкынныг үндүрүглерден орулгалары;

НП - шупту муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) каттыштырган бюджеттериниң планнап турар саң-хөө чылында түннээн санаашкынныг үндүрүглерден орулгалары.

Муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) санаашкынныг үндүрүглерден орулгалары - Россия Федерациязының Бюджет кодекизи-биле болгаш Тыва Республиканың бюджет хоойлужудулгазы-биле тус чер бюджеттеринге быжыглаан үндүрүглер дөстериниң талазы-биле муниципалдыг тургузугнуң бюджединге чыгган туруп болур орулгаларның үнелели.

Үндүрүг чыып болур арга-шинээниң санап каан үнелелдерин чүгле үндүрүг чыып болур арга-шинээниң индекизин санаарынга болгаш бюджеттер аразын таарыштырар болгаш деңнээр сорулгалар-биле бюджет хандырылгазын деңнештиреринге ажыглаар.

Планныг үеде орулгаларның чыып болур арга-шинээниң санаашкынын ээлчеглиг саң-хөө чылында республика бюджединиң төлевилелин тургузуп турда Россия Федерациязының социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң макроэкономиктиг көргүзүглериниң өскерилгенин барымдаалап тургаш, оларны дараазында таарыштыр кылырының аргазы-биле ээлчеглиг саң-хөө чылында санаашкынга дөмейлештир кылыр.

III. Хамаатыларның орулгаларынга үндүрүгден тыртар акшаларның немелде (аңгылаттынган) нормативтериниң санаашкыны

7. Муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) бюджет хандырылгазын деңнээри-биле дотацияларны (дотацияларның кезээн) хамаатыларның орулгаларынга үндүрүгден тыртар акшаларның немелде (аңгылаан) нормативтери-биле солуур дугайында шиитпир хүлээп алыр таварылгада, айыткан немелде (аңгылаан) нормативтерни дараазында формула-биле санаар:

$$ДН_i = \frac{Дт_i}{НДФЛ_i} * 100 \quad (7)$$

мында:

$ДН_i$ - і деп муниципалдыг районга (хоорай округунга) хамаатыларның орулгаларынга үндүрүгден, бюджет хандырылгазын деңнээринге дотацияны долузу-биле азы чартыын солуп турар немелде норматив;

$Дт_i$ - муниципалдыг районга (хоорай округунга) бюджет хандырылгазын деңнээринге дотацияның, хамаатыларның орулгаларынга үндүрүгден тыртар акшаларның немелде нормативин солуур ужурлуг, планнап турар хемчээли;

$НДФЛ_i$ - чогуур муниципалдыг районнуң (хоорай округунуң) талазы-биле Тыва Республиканың каттыштырган бюджединче киир санаар ужурлуг хамаатыларның орулгаларынга үндүрүгден кирер акшаларның

планнап турар хемчээли.

IV. Бюджет чарыгдалдарының индекизиниң санаашкыны

8. Муниципалдыг районнуң (хоорай округунуң) бюджет чарыгдалдарының индекизин (ИБРі) дараазында формула-биле санаар:

$ИБР_i = (РБ_i / N) / (РБ / N)$ (8),

мында:

$РБ_i$ - і деп муниципалдыг районнуң (хоорай округунуң) планнап турар саң-хөө чылында бюджединиң санаашкынныг чарыгдалдары;

$РБ$ - планнап турар саң-хөө чылында шупту муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) бюджеттериниң санаашкынныг чарыгдалдары.

Муниципалдыг районнуң (хоорай округунуң) бюджединиң санаашкынныг чарыгдалдары - чурттакчы санынга санаашкынга муниципалдыг районнуң (хоорай округунуң) тус чер ужур-дузалыг айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле бүрүн эргелерни боттандырарынга эргежок чугула, чурттакчы чоннуң структуразынга социал-экономиктиг, климаттыг, географтыг болгаш бир чурттакчыга хамаарыштыр санаашкынга бюджет ачы-дузаларын бээриниң үнелелинге салдар чедирип турар, өске-даа чөптүг факторларны болгаш байдалдарны барымдаалап тургаш, бюджет акша-хөреңгилери-биле хандырары.

Муниципалдыг районнуң (хоорай округунуң) бюджединиң санаашкынныг чарыгдалдарының санап каан үнелелдерин бюджеттер чарыгдалдарының индекизин санаарынга болгаш бюджеттер аразын таарыштырар болгаш деңнээр сорулгалар-биле бюджет хандырылгазын деңнештиреринге ажыглаар.

Муниципалдыг районнуң (хоорай округунуң) санаашкынныг чарыгдалдарының хемчээлин тодарадырын ээлчеглиг саң-хөө чылында санаашкыннарынга дөмейлештир, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың планныг үеде социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң ылавылаан макроэкономиктиг көргүзүглерин барымдаалап, эксперт аргазы-биле кылыр.

2 чүүл

Бо Хоойлу 2012 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
2011 чылдың декабрь 9
№ 1029 ДХ-I

«Бойдус болгаш техногенниг шынарлыг онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 10 чүүлүнге өскерилге киирериниң дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың ноябрь 15-те хүлээп алган

1 чүүл

1996 чылдың август 27-де № 578 "Бойдус болгаш техногенниг шынарлыг онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаарының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң («Тувинская правда», 1996 чылдың октябрь 10-да; 2001 чылдың сентябрь 18-те; 2004 чылдың июль 27-де, ноябрь 16-да, декабрь 31-де; 2007 чылдың август 2-де; 2008 чылдың декабрь 31-де; 2010 чылдың февраль 11-де; 2011 чылдың январь 26-да, апрель 5-те; «Шын», 2001 чылдың август 21-де, сентябрь 27-де; 2004 чылдың июль 21-де, ноябрь 23-те; 2007 чылдың август 9-та; 2008 чылдың декабрь 30-де; 2010 чылдың январь 19-та, декабрь 28-те; 2011 чылдың апрель 2-де) 10-гу чүүлүнүң 1-ги пунктузунга, ону дараазында уткалыг кылдыр бижип, адаанга "н" пунктуну немээр: "н) бойдус болгаш техногенниг шынарлыг онза байдалдар тургустунуп келген таварылгаларда, Россия Федерациязының хамаатыларынга чаңгыс удааның акша төлевирин бээрин боттандырарының дугайында, чаңгыс удааның акша төлевирлерин боттандырарының таварылгаларын, ол ышкаш айыткан төлевирлерни алыр кижилерниң санын тодаратканын кады санааны-биле шиитпирни хүлээп алыр".

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
2011 чылдың декабрь 9
№ 1033 ДХ-I

Тыва Республикада эки туранық өрт камгалалының дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың ноябрь 15-те хүлээп алган

1 чүүл. **Бо Хоойлуну ажыглаар адырлар**

Бо Хоойлунуң күжү Тыва Республикада өрт камгалалының хөй-ниити каттыжыышкыннарының кежигүннери азы киржикчилери боол турар азы херек кырында өрт өжүрүп турар эки туранық өрт камгалалының иштики кезектери-биле күш-ажылчы харылзаалыг Россия Федерациязының хамаатыларынга, даштыкы хамаатыларга, хамааты эрге чок кижилерге болгаш Тыва Республикада өрт камгалалының хөй-ниити каттыжыышкыннарынга хамаарыштыр тараар.

2 чүүл. **Кол билиишкиннер**

Бо Хоойлуда ажыглаттынып турар кол билиишкиннер 2011 чылдың май 6-да № 100-ФХ "Эки туранық өрт камгалалының дугайында" (моон соңгаар - Федералдыг хоойлу) Федералдыг хоойлуда ышкаш дөмей уткалыг ажыглаттынып турар.

3 чүүл. **Тыва Республикада эки туранық өрт камгалалын тургузарының болгаш ажыл-чорудулгазының хоойлу-дүрүм талазы-биле үндезиннери**

Россия Федерациязының Конституциязы, федералдыг конституция хоойлулары, Федералдыг хоойлу, Россия Федерациязының өске-даа федералдыг хоойлулары болгаш өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары, бо Хоойлу, Тыва Республиканың өске нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары болгаш муниципалдыг хоойлу-дүрүм актылары Тыва Республикада эки туранық өрт камгалалын тургузарының болгаш ажыл-чорудулгазының хоойлу-дүрүм талазы-биле үндезиннери болур.

4 чүүл. **Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш тус черниң бот-эргелел органнарының өрт камгалалының хөй-ниити каттыжыышкыннарының ажыл-чорудулгазының хандырылгазынга киржилгези**

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары болгаш тус черниң бот-башкарылга органнары эки туранық өрт өжүрүкчүлериниң болгаш өрт камгалалының хөй-ниити каттыжыышкыннарының эргелерин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын хандырып турар, а ол ышкаш чогуур бюджеттиң акша-хөреңгизи-биле оларның ажыл-чорудулгазын боттандырарынга деткимчени көргүзүп турар болгаш Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлужудулгаларының болгаш муниципалдыг хоойлу-дүрүм актыларының хемчээлинге эки туранық өрт камгалалының хоойлу-дүрүм болгаш социалдыг камгалал талазы-биле хемчеглерниң системазын баш бурунгаар көрүп турар.

Тус чер бот-башкарылга органнары эки туранық өрт камгалалының деткимче хемчеглерин Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле дүүштүр тус чер бюджетериниң акша-хөреңгизинден боттары тодарадыр болгаш тургузар.

5 чүүл. **Эки туранық өрт камгалалының эт-хөреңгизи**

Эки туранық өрт камгалалының эт-хөреңгизин тургузукчунуң (тургузукчуларның) эки туранық өрт камгалалының командаларынга (дружиналарынга) ажыглаары-биле дамчыдып берген, хөлезинге берген болгаш (азы) халаска берген эт-хөреңгизинден, дадывырлардан болгаш өргүл-белектерден, эки туранық өрт камгалалының командазының (дружиназының) уставын езугаар чоруткан хемчеглерден кирген орулгалардан тургустунар база ол ышкаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле, Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле болгаш муниципалдыг хоойлу-дүрүм актылары-биле дүүштүр база Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш тус черниң бот-башкарылга органнарының дузаламчы кылдыр берген акша-хөреңгизинден болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле хоруттунмаан өске-даа кирер орулгалардан тургустунар.

6 чүүл. **Күрүне деткимчезиниң хемчеглерин бээр категорияларның хамаатылары**

Бо Хоойлу-биле көрдүнген күрүнеиң талазындан бээр деткимчениң хемчеглерин өрт өжүрерине херек кырында дорт киржип турар эки туранық өрт өжүрүкчүлери болгаш эки туранық өрт камгалалының ажылдакчылары алыр.

7 чүүл. **Эки туранық өрт камгалалының ажыл-чорудулгазын дүүштүрери**

Эки туранық өрт камгалалының ажыл-чорудулгазын дүүштүрер сорулга-биле девискээрлерниң эки туранық өрт камгалалының командаларын (дружиналарын) каттыштырып турар болгаш оларның ажыл-чорудулгазын дүүштүрүп турар өрт камгалалының хөй-ниити каттыжыышкыннары тургустунуп болур.

8 чүүл. **Өрт камгалалының хөй-ниити каттыжыышкыннарынга берип турар күрүне деткимчезиниң хемчеглери**

1. Өрт камгалалының хөй-ниити каттыжыышкыннарынга берип турар күрүне деткимчезин көргүзерин дараазында хевирлерге боттандырар:

1) саң-хөө, эт-хөреңги деткимчези, медээ, сүме кадар деткимче база ол ышкаш өрт камгалалының ажылдакчыларын белеткээр, билиин бедидер болгаш мергежилин бедидер талазы-биле деткимче;

2) дугуржулгаларның кандыг-даа хевирлерин чарары, ооң иштинде 2005 чылдың июль 21-де № 94-ФХ "Барааннар эккээринге, ажылдар кылырынга чагыглар киирериниң, күрүнеиң болгаш муниципалдыг хереглелдерге ачы-дузалар чедиреринiң дугайында" Федералдыг хоойлу-биле көрдүнген чурум езугаар барааннар эккээринге, ажылдар кылырынга болгаш ачы-дузалар көргүзер талазы-биле коммерция эвес организацияларның чагыгларын күүседир;

3) өрт камгалалының хөй-ниити каттыжыышкыннарынга узун хуусаалыг үндезинге эдилээри-биле база (азы) ажыглаар кылдыр харылзаа херекселдери-биле, транспорт дериг-херекселдери-биле дериттинген бажың-балгаттарны, улуг тудугларны, албан черииң бажың-балгаттарын болгаш өрт камгалалының хөй-ниити каттыжыышкыннарының уставын езугаар тургускан сорулгаларын чедип алырынга эргежок чугула өске-даа эт-хөреңгини дамчыдар.

2. Эки туранық өрт камгалалынга деткимче болур хемчеглерни көргүзериниң чурумун болгаш байдалдарын Тыва Республиканың Чазааның нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары-биле доктаадыр.

3. Тыва Республиканың күрүнеиң эрге-чагырга органнары бо чүүл-биле доктааткан деткимче көргүзериниң хемчеглери-биле чергелештир эки туранық өрт камгалалынга Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле дүүштүр көрдүнген таварылгаларда болгаш чурум езугаар өске-даа хевирлерге Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилеринден деткимчени көргүзер эргелиг.

9 чүүл. **Эки туранық өрт камгалалының хөй-ниити каттыжыышкыннарының ажылдакчыларының болгаш эки туранық өрт өжүрүкчүлериниң өг-бүлелериниң кежигүннериниң социал камгалалы**

Эки туранық өрт камгалалының хөй-ниити каттыжыышкыннарының ажылдакчыларының болгаш эки туранық өрт өжүрүкчүлериниң өг-бүлезиниң кежигүннеринге, ооң иштинде эки туранық өрт камгалалының ажылдакчызы азы эки туранық өрт өжүрүкчүзү өрт өжүрер талазы-биле албан-хүлээлгезин күүседип турар үезинде амы-тынындан чарылган таварылгада Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгизинден Тыва Республиканың күрүнеиң эрге-чагырга органнарының берип турары хоойлу-дүрүм болгаш социал камгалалдарны Тыва Республиканың Чазааның нормативтиг хоойлу-дүрүм актызы-биле доктаадыр.

10 чүүл. **Эки туранық өрт өжүрүкчүлериниң камгаладылгазы**

Эки туранық өрт камгалалының девискээр кезектериниң эки туранық өрт өжүрүкчүлери Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының киириштирилгези-биле өрт өжүрер, озал-ондактарда амы-тын камгалаар, өрттен кижилерни болгаш оларның өнчү-хөреңгизин камгалаар болгаш когараан улуска бирги дуза чедирер дээн ышкаш эки туранық өрт өжүрер хүлээлгезин күүседип турар үезинде Тыва Республиканың Чазааның доктааткан чуруму-биле Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгизинден камгаладылгалыг болур ужурлуг.

11 чүүл. **Эки туранық өрт өжүрүкчүлеринге көрдүнген компенсациялар болгаш төлевирлер**

1. Эки туранық өрт өжүрүкчүлериниң даңзызында бүрүткеттинген эки туранық өрт өжүрүкчүлеринге албан-хүлээлгезин (дежурныйлаар) күүседип турар үезинде, өрт өжүрер, озал-ондактарда амы-тын камгалаар хевирлиг ажылдар чорудуп турар үезинде эки туранық өрт камгалалының кезектерин тургузарынга көрдүнген акша-хөреңгилерден ай санында акша төлевирин кылыр.

2. Эки туранық өрт өжүрүкчүлеринге, ажыл азы өөредилге үезинде өрт өжүрерине, озал-ондактарда амы-тын камгалаарынга киржип турган, азы албан-хүлээлгезин (дежурныйлаар) күүседип турган, чок болза мергежилин бедидип турганы дээш кол ажылынга азы өөредилге черинге турбааны дээш, өрт камгалалының чогуур хөй-ниити каттыжыышкыннарының тодаратканы хемчээлдерге болгаш чуруму езугаар компенсация акшаны төлээр.

3. Өрттер өжүреринге киржип турган өрт өжүрүкчүлериниң ажыл-чорудулгазының үргүлчүлелдии алды шактан ажа берген таварылгада Тыва Республиканың Чазааның доктаатканы чурум езугаар өрт өжүрүкчүлерин аъш-чем-биле хандырарын болгаш оларга дыштанып байдалдарны тургузарын Тыва Республиканың республика бюджединиң база (азы) Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының бюджеттериниң акша-хөреңгилеринден база (азы) өрт болган организацияларның акша-хөреңгизинден боттандырар.

12 чүүл. **Бо Хоойлунуң күштүг болуп кирери**

Бо Хоойлу, ону албан-езузу-биле парлаан хүнден эгелээш, он хонук эрткен соонда, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
2011 чылдың декабрь 9
№ 1035 ДХ-I

Чамдык категорияларның хамаатыларынга Тыва Республиканың девискээринде хөй-ниити транспортунуң дузазын алырын деңге хандырар талазы-биле күрүнеиң чамдык бүрүн эргелерин Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының болгаш хоорай округтарының тус чер бот-башкарылга органнарынга дамчыдарының дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың ноябрь 15-те хүлээп алган

Бо Хоойлу Россия Федерациязының Бюджет кодекизи-биле, 1999 чылдың октябрь 6-да № 184-ФХ "Россия Федерациязының субъектилериниң күрүнеиң хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарын организастаарының

ринциптериниң дугайында", 2003 ктябрь 6-да № 131-ФХ "Россия Фезынга тус чер бот-башкарылгазын встаарының ниити принциптериниң да" федералдыг хоойлулар-биле ажылдап кылдынган болгаш категорияларның хамаатыларынга спубликаның девискээринде хөйанспортунуң дузазын алырын деңге р талазы-биле күрүнеиң чамдык ргелерин Тыва Республиканың лдыг районнарының болгаш хоорай рының тус чер бот-башкарылга рынга (моон соңгаар - тус чер ботлга органы) дамчыдар талазы-биле лгаларны таарыштырып турар.

ул. **Тус чер бот-башкарылга арынга дамчыдар күрүнеиң бүрүн эргелери**

ык категорияларның хамаатыла-ива Республиканың девискээринде и транспортунуң дузазын алырын ндырар талазы-биле күрүнеиң бүрүн эргелерин (моон соңгаар - ң бүрүн эргелерин) тус чер botлга органнарынга дамчыдар.

ул. **Күрүнеиң чамдык бүрүн ин дамчыдып бээр тус чер botлга органнарының даңзызы**

ойлу-биле күрүнеиң чамдык бүрүн н оларга дамчыдып бээр дарааниципалдыг районнарның девискээс чер бот-башкарылга органнары:
-Тайга кожуун;
рын-Хемчик кожуун;
эн-Хемчик кожуун;
а-Хем кожуун;
зыл кожуун;
ңгүн-Тайга кожуун;
ур кожуун;
-Хем кожуун;
-Хөл кожуун;
нды кожуун;
с-Хем кожуун;
ре-Хөл кожуун;
жу кожуун;
уг-Хем кожуун;
а-Хөл кожуун;
ди-Хөл кожуун;
зин кожуун;
й округтары:
л хоорай;
вурак хоорай.

л. **Күрүнеиң чамдык бүрүн ин тус чер бот-башкарылга рының боттандырар хуусаазы**

еиң чамдык бүрүн эргелерин тус башкарылга органнарынга кызыхуусаага дамчыдар.

л. **Күрүнеиң чамдык бүрүн ин боттандырарынга эргежок кша-хөреңгилер**

үнеиң чамдык бүрүн эргелерин ырарынга эргежок чугула акшаер чыл санында ээлчеглиг саң-хөө Тыва Республиканың республика нге компенсацияларның регион ндан субвенциялар хевиринге н болур.

үнеиң дамчытканы чамдык бүрүн н амыдыралга боттандырарынга бот-башкарылга органнарынга угула субвенцияларның хемчээлин ларның муниципалдыг тургузуглар үлелгезин бо Хоойлуга капсырылдика-биле дүүштүр тодарадыр.
чер бот-башкарылга органнарынга публиканың республика бюджединнцияларны бээр болгаш чарыгдаар Тыва Республиканың Чазаа док-

үнеиң бүрүн эргелерин боттанбиле дамчыткан субвенциялар рулгалыг болур болгаш оларны арыгдап, ажыглаары болдунмас

а Республиканың өнчүзүнде турар дыг өнчү-хөреңгини бо Хоойлудүнген күрүнеиң бүрүн эргелерин рарын хандырарынга херек апарылгада, тус чер бот-башкарылга ынга дедир эгидилге чокка ажыгыр дамчыдар материалдыг өнчүлер биле дүүштүр дамчыдар.
дар материалдыг өнчүлер даңзызын тургузарын, материалдыг өнчүлерни дамчыдар дугайында шиитпирни хүлээп алырын болгаш ону бадылаарын Тыва Республиканың чер болгаш өнчү хамаарылгаларының адырында бүрүн эргелиг күүсекчи эрге-чагырга органы Тыва Республиканың орук транспортунуң болгаш харылзаа адырында бүрүн эргелиг күүсекчи эрге-чагырга органының, тус чер бот-башкарылга органнарының саналдарын өөренип көрбүшаан, белеткээш киирген бижииниң үндезинингe боттандырар.

6. Тус чер бот-башкарылга органнары муниципалдыг тургузугнуң уставы-биле көрдүнген таварылгаларда болгаш чурум езугаар оларга дамчыткан күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырарынга боттарының материалдыг өнчүзүн немей ажыглаар эргелиг болур.

5 чүүл. **Тус чер бот-башкарылга органнары күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырып турда Тыва Республиканың күрүнеиң эрге-чагырга органнарының эргелери болгаш хүлээлгелери**

1. Тус чер бот-башкарылга органнары күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырып турда Тыва Республиканың күрүнеиң эрге-чагырга органнары дараазында эргелерлиг болур:

1) дамчыттынган күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырарының айтырыгларынга хамаарыштыр күүседири албан болур нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын хүлээп алыр;

2) тус чер бот-башкарылга органнарының, оларның албан-дужаалдыг кижилериниң күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырып тура, кылганы хажыдыышкыннарны, ооң иштинде бо Хоойлунуң негелделерин хажытканын чок кылыр талазы-биле бижимел сагындырыглар бээр;

3) күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырарының айтырыгларынга хамаарыштыр тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазын координаттаарын боттандырар;

4) күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырары-биле холбашкан документилерни, медээлерни болгаш материалдарны негээр.

2. Тус чер бот-башкарылга органнары күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырып турда, Тыва Республиканың күрүнеиң эрге-чагырга органнары дараазында хүлээлгелерлиг болур:

1) күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырарынга оларга херек материалдыг өнчүлерни тус чер бот-башкарылга органнарынга дедир эгидилге чокка ажыглаар кылдыр дамчыдар;

2) күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырарының айтырыгларынга хамаарыштыр тус чер бот-башкарылга органнарының саналдарын көөр;

3) күрүнеиң бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органнарының боттандырып турарын, а ол ышкаш оларга ол сорулгаларга ажыглаар кылдыр берген материалдыг өнчүнү болгаш акша-хөреңгилерни ажыглаанын хынаарын боттандырар;

4) күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырарының айтырыгларынга хамаарыштыр тус чер бот-башкарылга органнарынга оларның дилээн езугаар медээлерни бээр;

5) тус чер бот-башкарылга органнарынга олар күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырып турда консультация, организастыг болгаш методиктиг дузаны бээр.

6 чүүл. **Күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырып тура, тус чер бот-башкарылга органнарының эргелери болгаш хүлээлгелери**

1. Күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырып тура, тус чер бот-башкарылга органнары дараазында эргелерлиг болур:

1) тус чер бот-башкарылга органнарының күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырарының айтырыгларының талазы-биле нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын бодунуң компетенциязының кызыгаарынга үндүрер;

2) күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырары-биле холбашкан ажыл-чорудулганы экижидер талазы-биле саналдарны доктааткан чурум езугаар Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарынче киирер;

3) күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырарының айтырыгларының талазы-биле консультация болгаш методиктиг дузаны Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарындан алыр;

4) күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырып тура, кылганы хажыдыышкыннарны чок кылыр талазы-биле күрүне эрге-чагырга органнарының бергени бижимел сагындырыгларны суд чурумун езугаар хомудаары.

2. Күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырып тура, тус чер бот-башкарылга органнары дараазында хүлээлгелерлиг болур:

1) күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырар талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандырар кылдыр тускай эрге алган тус чер бот-башкарылга органнарын, оларның албан-дужаалдыг кижилерин тодарадыр;

2) күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырарынга дамчыдып берген материалдыг өнчү-хөреңгиниң учедун чорудар болгаш ооң шын ажыглалын хандырар;

3) күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырарынга дамчыдып берген саң-хөө акша-хөренгилерин сорулгазынга дүүштүр ажыглаар;

4) Тыва Республиканың бүрүн эргелиг күүсекчи эрге-чагырга органнарынче күрүнеиң бүрүн эргелерин канчаар боттандырып турарының болгаш саң-хөө акша-хөреңгилерин чарып турарының дугайында отчеттарны киирер;

5) тус чер бот-башкарылга органнарының күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырып турарын хынаарын боттандырары-биле Тыва Республиканың бүрүн эргелиг күүсекчи эрге-чагырга органнарынга херек деткимчени бээр;

6) күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырарын соксаткан таварылгада ажыглаттынмаан саң-хөөнү болгаш материалдыг өнчүнү дедир эгидер;

7) күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырып тура, кылганы хажыдыышкыннарны чок кылыр талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының бижимел сагындырыгларын күүседир.

7 чүүл. **Күрүнеиң чамдык бүрүн эргелерин боттандырып турарының дугайында тус чер бот-башкарылга органнарының отчет бээр чуруму**

1. Тыва Республиканың бүрүн эргелиг күүсекчи эрге-чагырга органының доктааткаы хевир езугаар күрүнеиң бүрүн эргелерин канчаар боттандырып турарының дугайында ай санының, квартал болгаш чыл отчеттарын тус чер бот-башкарылга органнары Тыва Республиканың бүрүн эргелиг күүсекчи эрге-чагырга органынче отчеттуг үеден ыңай чаа эгелээн айның бештиң хүнүнден орай эвесте киирер.

2. Тус чер бот-башкарылга органнары Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынче күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырарынга үндүрүп берген саң-хөө акша-хөреңгилерни ажыглаанының дугайында доктааткан хевир езугаар отчетту, Тыва Республиканың каттышкан бюджединиң күүселдезининң дугайында отчеттар дужаарынга доктааткан хуусаада киирер.

8 чүүл. **Тус чер бот-башкарылга органнарының оларга дамчыдып берген күрүнеиң чамдык бүрүн эргелерин боттандырып турарын хынаары**

Тус чер бот-башкарылга органнарының оларга дамчыдып берген күрүнеиң чамдык бүрүн эргелерин боттандырып турарын хынаарын дараазында хевирлерге боттандырар:

1) Тыва Республиканың орук транспортунуң болгаш харылзаа адырында бүрүн эргелиг күүсекчи эрге-чагырга органы тус чер бот-башкарылга органнарының оларга дамчыдып берген күрүнеиң бүрүн эргелерин чогууру-биле боттандырар кезээнге хамаарыштыр дараазында аргалар-биле хынаар:

күрүнеиң бүрүн эргелерин күүсеткен дугайында херек документилерни, отчеттарны болгаш медээлерни негээр;

күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырып турарының талазы-биле тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулганы езугаар, а ол ышкаш хоойлужудулганы үрээн барымдааларны илереткени-биле холбаштыр чорудары;

2) Тыва Республиканың саң-хөө политиказының адырында бүрүн эргелиг күүсекчи эрге-чагырга органы тус чер бот-башкарылга органнарының оларга дамчыдып берген күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырарынга үндүрүп берген саң-хөө акша-хөреңгилерни сорулгазынга дүүштүр ажыглаар кезээнге хамаарыштыр дараазында аргалар-биле хынаар:

күрүнеиң бүрүн эргелерин күүсеткен дугайында херек документилерни, отчеттарны болгаш медээлерни кыйгыртыр;

күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырып турарының талазы-биле тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазын херек апарганда комплекстиг барып хынаарын, ооң иштинде ооң мурнунда кыйгырткан документилерни, отчеттарны болгаш медээлерни көргенииң түңнелдерин езугаар, а ол ышкаш хоойлужудулганы үрээн барымдааларны илереткени-биле холбаштыр чорудары;

хажыдыышкыннарны чок кылыр болгаш оларны баш бурунгаар болдурбазының талазы-биле херек хемчеглерни алыры;

3) бо хоойлу-биле көрдүнген күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырарынга Тыва Республиканың өнчүзүнде турар материалдыг хөреңгилерни тус чер бот-башкарылга органнарынга дедир эгидилге чокка дамчыткан таварылгада, Тыва Республиканың чер болгаш өнчү хамаарылгаларының адырында бүрүн эргелиг күүсекчи эрге-чагырга органы күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырарынга тус чер бот-башкарылга органнарынга дамчыдып берген күрүне эт-хөреңгизин чогууру-биле ажыглаар кезээнге хамаарыштыр дараазында аргалар-биле хынаар:

күрүнеиң бүрүн эргелерин күүсеткен дугайында херек документилерни, отчеттарны болгаш медээлерни кыйгыртыр;

күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырып турарының талазы-биле тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазын херек апарганда барып хынаарын, ооң иштинде мурнунда кыйгырткан документилерни, отчеттарны болгаш медээлерни көргенииң түңнелдерин езугаар, а ол ышкаш хоойлужудулганы үрээн барымдааларны илереткени-биле холбаштыр чорудары;

хажыдыышкыннарны чок кылыр болгаш оларны баш бурунгаар болдурбазының талазы-биле херек хемчеглерни алыры;

4) Тыва Республиканың күрүнеиң тарифтер өйлээр адырында бүрүн эргелиг күүсекчи эрге-чагырга органы тус чер бот-башкарылга органнарының хөй-ниити транспортунуң дузазын, муниципалдыг районга (хоорай округунга) чаңгыс чоруурунга хамаарыштыр санажылга-биле төлээриниң регион стандарттарын шын ажыглап турарын хынаар кезээнге хамаарыштыр дараазында аргалар-биле хынаар:

күрүнеиң бүрүн эргелерин күүсеткен дугайында херек документилерни, отчеттарны болгаш медээлерни кыйгыртыр;

күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырып турарының талазы-биле тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазын херек апарганда барып хынаарын, ооң иштинде мурнунда кыйгырткан документилерни, отчеттарны болгаш медээлерни көргенииң түңнелдерин езугаар, а ол ышкаш хоойлужудулганы үрээн барымдааларны илереткени-биле холбаштыр чорудары;

хажыдыышкыннарны чок кылыр болгаш оларны баш бурунгаар болдурбазының талазы-биле херек хемчеглерни алыры.

9 чүүл. **Тус чер бот-башкарылга органнарының оларга дамчыдып берген күрүнеиң чамдык бүрүн эргелерин боттандырарын соксадыр байдалдары болгаш чуруму**

1. Федералдыг хоойлунуң, Тыва Республиканың хоойлузунуң күштүг болу бергени таварылгада күрүнеиң бүрүн эргелерин амыдыралга боттандырары болдунмас апарганы-биле холбаштыр күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырарын соксаткан бооп болур.

2. Күрүнеиң чамдык бүрүн эргелерин амыдыралга боттандырарын Тыва Республиканың хоойлузу-биле чаңгыс азы элээн хөй муниципалдыг тургузугларга хамаарыштыр дараазында үндезиннер езугаар соксаткан бооп болур:

а) тус чер бот-башкарылга органнары күрүнеиң бүрүн эргелерин боттандырбаан, чогуур деңнелге боттандырбаан азы

боттандырары болдунмас таварылгада;

б) бо Хоойлунуң негелделерин тус чер бот-башкарылга органнары үрээн дугайында барымдаалар илереттинген таварылгада;

в) тус чер бот-башкарылга органнары күрүнеңиң бүрүн эргелерин боттандырары ажык чок болур таварылгада;

г) федералдыг хоойлужудулга-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааткан өске-даа үндезиннер езугаар.

3. Күрүнеңиң чамдык бүрүн эргелерин күүседирин соксатканда тус чер бот-башкарылга органнары ажыглаттынмаан саң-хөөнү болгаш материалдыг хөреңгилерни дедир эгидерин федералдыг хоойлужудулга-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааткан хуусааларда болгаш чурум езугаар хандырар.

10 чүүл. **Тус чер бот-башкарылга органнарының, оларның албан-дужаалдыг кижилериниң күрүнеңиң бүрүн эргелерин күүсетпээни дээш харыысалгазы**

Тус чер бот-башкарылга органнары, оларның албан-дужаалдыг кижилери бо Хоойлу-биле дамчытканы күрүнеңиң бүрүн эргелерин күүсетпээни дээш федералдыг хоойлужудулга-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле дүүштүр харыысалгалыг болур.

11 чүүл. **Бо Хоойлунуң күштүг болуп кирери**

1. Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

2. Бо Хоойлунуң дүрүмнерин чыл санында Тыва Республиканың ээлчеглиг саң-хөө чылының республика бюджединиң дугайында Тыва Республиканың Хоойлузу-биле, бир эвес айыттынган Хоойлу-биле Тыва Республиканың девискээринге чамдык категорияларның хамаатыларынга хөй-ниити транспортунуң дузазын алырын деңге хандырар талазы-биле күрүнеңиң чамдык бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органнарының боттандырарынга субвенциялар бээри көрдүнген таварылгада күштүг кылдыр киирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
2011 чылдың декабрь 9

№ 1037 ДХ-I.

"Чамдык категорияларның хамаатыларынга Тыва Республиканың девискээринде хөй-ниити транспортунуң дузазын алырын деңге хандырар талазы-биле күрүнеңиң чамдык бүрүн эргелерин Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының болгаш хоорай округтарының тус чер бот-башкарылга органнарынга дамчыдарының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга капсырылга

Чамдык категорияларның хамаатыларынга хөй-ниити транспортунуң дузазын алырын деңге хандырарынга муниципалдыг тургузугларның бюджеттеринге компенсацияларның регионалдыг фондузундан субвенцияларны санаарының болгаш үлээриниң МЕТОДИКАЗЫ

1. Чамдык категорияларның хамаатыларынга хөй-ниити транспортунуң дузазын алырын деңге хандырарынга муниципалдыг тургузугларның күрүнеңиң бүрүн эргелерин күүседиринге компенсациялар фондузунуң хемчээлин дараазында формула-биле санаар:

ФК = N x Сс , мында

ФК - чамдык категорияларның хамаатыларынга хөй-ниити транспортунуң дузазын алырын деңге хандырарынга компенсацияларның регионалдыг фондузунуң хемчээли;

N - чогуур чылда федералдыг регистирниң регион сегментизинче кииртинген чиигелделиг категорияларның хамаатыларының саны;

Сс - чогуур чылда бир айда транспортка чоруур чиигелделиг билеттиң ортумак өртээ.

2. Чамдык категорияларның хамаатыларынга хөй-ниити транспортунуң дузазын алырын деңге хандырарынга күрүнеңиң бүрүн эргелерин күүседиринге муниципалдыг тургузуглар аразынга субвенцияларның хемчээлин дараазында формула-биле үлээр:

ФКi = N_i x Сс , мында

$ФК_i$ - чамдык категорияларның хамаатыларынга хөй-ниити транспортунуң дузазын алырын деңге хандырарынга регионнуң компенсациялар фондузундан i-дугаар муниципалдыг тургузугга бээр субвенцияларның хемчээли;

N_i - чогуур чылда федералдыг регистирниң регион сегментизинче i-дугаар муниципалдыг тургузуг езугаар кииртинген чиигелделиг категорияларның хамаатыларының саны;

Сс - чогуур чылда бир айда транспортка чоруур чиигелделиг билеттиң ортумак өртээ.

Тыва Республиканың чамдык хоойлужудулга актыларынга өскерилгелер киирериниң дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың ноябрь 15-те хүлээп алган

1 чүүл

2004 чылдың декабрь 29-та № 1101 УХ-I "Тыва Республиканың девискээринде бүдүрүлгелерниң болгаш хуу хереглелдиң артынчыларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга ("Тувинская правда", 2004 чылдың декабрь 31-де; 2006 чылдың июнь 2-де; 2008 чылдың декабрь 31-де; 2009 чылдың май 28-те; 2011 чылдың апрель 12-де; "Шын", 2006 чылдың апрель 29-та; 2008 чылдың декабрь 30-де; 2009 чылдың май 19-та; 2011 чылдың апрель 9-та) дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 4-кү чүүлдүң 2-ги кезээниң бешки абзазын дараазында эдилге-биле бижиир:

"регионалдыг күрүнеңиң экологтуг хайгааралынга турар ужурлуг ажыл-агыйжы болгаш өске-даа ажыл-чорудулга объектилеринде артынчыларны ажыглаар талазы-биле күрүне хайгааралын боттандырары;".

2) 6-гы чүүлде "2001 чылдың август 8-те № 128-ФХ" деп сөстерни "2011 чылдың май 4-те № 99-ФХ" деп сөстер-биле солуур.

3) 14-кү чүүлде:

а) чүүлдүң адын дараазында эдилге-биле бижиир:

"14 чүүл. Артынчыларны ажыглаар талазы-биле күрүне хайгааралы";

б) 1-ги кезээн дараазында эдилге-биле бижиир:

"1. Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагыргазының болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарының бүрүн эрге берген федералдыг органы федералдыг күрүнеңиң экологтуг хайгааралын болгаш регионалдыг күрүнеңиң экологтуг хайгааралын боттандырып тура, долгандыр турар хүрээлелди камгалаар дугайында Федералдыг хоойлужудулга-биле база 2008 чылдың декабрь 26-да № 294-ФХ "Күрүне контролюн (хайгааралын) болгаш муниципалдыг контрольду боттандырып турда юридиктиг эргелиг черлерниң болгаш хуу сайгарлыкчыларның эргелерин камгалаарының дугайында" Федералдыг хоойлу-биле дүүштүр компетенциязының кызыгаарының иштинге артынчыларны ажыглаар талазы-биле күрүне хайгааралын боттандырар".";

в) 11 кезээниң бирги - онгу абзацтарында "контроль" деп сөстү "хайгаарал" деп сөс-биле солуур;

г) 2-ги кезээнде "контроль" деп сөстү "хайгаарал" деп сөс-биле солуур;

2 чүүл

2004 чылдың декабрь 29-та № 1105 УХ-I "Тыва Республиканың девискээринде ниити тарап нептерээн ажыктыг казымалдарның чыдар черлерин геологтуг шинчилээшкинге болгаш ажылдап кылыр сорулгалыг ажыглаарынга, а ол ышкаш ажыктыг казымалдар тывары-биле холбашпаан таварылгаларда ажыглалга тыпсыр чурумунуң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2005 чылдың март 25-те; 2007 чылдың июль 3-те, ноябрь 3-те; 2008 чылдың май 29-та, декабрь 31-де; 2009 чылдың май 28-те; 2011 чылдың апрель 5-те; «Шын», 2007 чылдың июль 10-да, ноябрь 1-де; 2008 чылдың декабрь 30-де; 2009 чылдың май 21-де; 2011 чылдың апрель 2-де) дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 2-ги чүүлдүң ийиги абзазын "болгаш кылымал өзектерни, чалдарны, плотиналарны болгаш өске-даа улуг тудугларны тургузары-биле, а ол ышкаш бүдүрүлге-ажылагый ажыл-чорудулгаларының хереглелдеринге" деп сөстерни немээр;

2) 2.2 чүүлдүң 11-ги пунктузун дараазында эдилге-биле бижиир:

"11) чер иштиниң ниити тарап нептерээн ажыктыг казымалдарының чыдар участоктарынга, а ол ышкаш тус чер ужур-дузалыг чер иштиниң участоктарынга хамаарыштыр геологтуг шинчилээшкин кылыр, чогумчалыг ажыглаар болгаш камгалаар талазы-биле регионалдыг күрүне хайгааралын организастаар болгаш боттандырар;";

3) 4-кү чүүлге дараазында уткалыг 7 база 8 кезектерни немээр:

"7. Чер иштиниң геологтуг шинчилээшкинин кылырын, ажыктыг ажыглаарын болгаш камгалаарын долузу-биле хандырар сорулгалар-биле ажыглалга берип турар чер иштиниң участоктарының кызыгаарлары өскертинген бооп болур.

8. Ажыглалга берген чер иштиниң участоктарының кызыгаарларын тургузарының болгаш өскертириниң чурумун Россия Федерациязының Чазаа доктаадып тургузар.";

4) 9-ку чүүлде:

а) 1-ги кезээнде ", Россия Федерациязының Күрүне сүлдезин чураан доктаатка хевирниң бланкызы, а ол ышкаш сөзүг лелдиг, графиктиг болгаш лицензияны чарылбас кезээ болуп турар болгаш че иштин ажыглаарының кол-кол негелделери тургузуп турар өске-даа капсырылгала кирип турар" деп сөстерни ап кааптар;

б) 6-гы кезээн дараазында эдилге-бил бижиир:

"6. Геологтуг шинчилээшкин кылыры биле болгаш чер иштиниң өске-да ажыглалы-биле холбашкан ажылдарн чорударынга чер участогун бээрин, айытка ажылдарны чорударының төлевилели бадылаан соонда, Россия Федерациязыны хоойлужудулгазы-биле доктааткан чуру езугаар боттандырар.";

5) 10-гу чүүлдүң дөрткү абзазында "делгемчиткен" деп сөстү ап кааптар;

6) 16.1. чүүлде:

а) адынга "база (азы) геологтуг черлер бээри" деп сөстерни немээр;

б) бирги кезээнде "даглыг черлер бээри" деп сөстерниң соонга "болгаш (аз геологтуг черлерни бээри" деп сөстерни н мээр, "хууда хереглелдерге" деп сөстер "хууда бүдүрүлге болгаш технологту хереглелдерге" деп сөстер-биле солуур;

в) ийиги кезээнде "даглыг черлер бээри" деп сөстерниң соонга "болгаш (аз геологтуг черлерни бээри" деп сөстер немээр, "хууда хереглелдерге" деп сөстер ни "хууда бүдүрүлге болгаш технологту хереглелдерге" деп сөстер-биле солуур "(технологтуг суг хандырылгазынга)" де сөстерни ап кааптар;

7) 17.1 чүүлдүң 1-ги кезээнге:

а) 5-ки пунктуга "лицензиялыг участокка деп сөстерни "чер иштиниң участогунга" де сөстер-биле солуур;

б) 6-гы пунктуга "лицензиялыг участо ка" деп сөстерни "чер иштиниң участогунга деп сөстер-биле солуур;

8) 19-ку чүүлдүң 2-ги кезээниң 1-г пунктузунга ", ажыглалга берген чер иштин участоктарының кызыгаарларын өскерт турда төлээр, чаңгыс удааның төлевирлер кады санааны-биле" деп сөстерни немээр

9) 20-ги чүүлде:

а) 1-ги кезээнде "ниити тарап нептерээ чер иштиниң ажыктыг казымалдарының" де сөстерниң соонга ", ажыглалга берген че иштиниң участоктарының кызыгаарлары өскертип турда төлээр, чаңгыс удаан төлевирлерин кады санааны-биле" де сөстерни немээр;

б) 2-ги кезээнге дараазында уткалы домакты немээр: "Ажыглалга берген че иштиниң участоктарының кызыгаарлары өскертип турда, чер иштиниң казымалдары ажыглап турар кижи, Россия Федера циязының Чазааның доктаатканы чуру езугаар тодарадыр хемчээл-биле, чаңг удааның төлевирин кылыр.".

3 чүүл

1. Бо Хоойлу, бо Хоойлунуң 2-ги чүүлүнүң 3, 5, 7, 8 база 9 дугаар пунктуларында аңгыда, ону албан-езузу-биле парлаа хүнден эгелеп күштүг болур.

2. Бо Хоойлунуң 2-ги чүүлүнүң 3, 5, 7, база 9 дугаар пунктулары 2012 чылдың январь 19-тан эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
2011 чылдың декабрь 9
№ 1041 ДХ-I.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республикада ажылдап турар күрүне албан черлериниң хевирин өскертириниң аргазы-биле Тыва Республиканың Культура яамызының эргезинге турар күрүнеңиң бюджет албан черлерин тургузарының дугайында

2011 чылдың ноябрь 22 №695 Кызыл хоорай

2010 чылдың май 8-те "Күрүне (муниципалдыг) албан черлериниң эрге-хоойлу негелделерин сайзыраңгайжыдары-биле холбаштыр Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларынга өскерилгелер киирериниң дугайында" №83-ФХ Федералдыг хоойлуга, 2011 чылдың январь 24-те Тыва Республиканың Чазааның "Тыва Республиканың күрүне албан черлерин тургузарының, эде организастаарының, хевирин өскертириниң болгаш дүжүреринің чурумун бадылаарының дугайында" №33 доктаалынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республикада ажылдап турар күрүне албан черлерин, оларның ажыл-чорудулгазының кол-кол сорулгаларын хевээр арттырбышаан, хевирин өскертириниң аргазы-биле Тыва Республиканың Культура яамызының эргезинге турар күрүнеңиң бюджет албан черлерин (моон соңгаар күрүнеңиң бюджет албан черлери дээр капсырылга езугаар тургузар.

2. Күрүнеңиң бюджет албан черлерини тургузукчузунуң хүлээлгелерин болгаш бүрүн эргелерин Тыва Республиканың Культура яамызынга тыпсыр.

3. Бо доктаалды Тувинская правда болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.БАРТЫНА-САДЫ

Тыва Республиканың Чазааның 2011 чылдың ноябрь 22-де №695 доктаалы-биле бадылаттынган

а Республикада ажылдап турар күрүне албан черлериниң хевирин ириниң аргазы-биле Тыва Республикага тургузар күрүнениң бюджет албан черлериниң даңзызы

Республикада хевирин өскертир күрүне албан черииң ады	Тыва Республикага тургустунар күрүнениң бюджет албан черииң ады
1	2
ыванын күрүне филармониязы" албан чери	"Тыванын күрүне филармониязы" күрүнениң бюджет албан чери
ыва Республиканың В.Көк-оол аттыг л хөгжүм-шии театры" күрүне албан	"Тыва Республиканың В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры" күрүнениң бюджет албан чери
ыванын национал оркестри" күрүне ери	"Тыванын национал оркестри" күрүнениң бюджет албан чери
ыва Республиканың Чазааның үрер оркестри" күрүне албан чери	"Тыва Республиканың Чазааның үрер хөгжүм оркестри" күрүнениң бюджет албан чери
Тыва Республиканың А.С Пушкин ционал библиотеказы" күрүне албан	"Тыва Республиканың А.С Пушкин аттыг национал библиотеказы" күрүнениң бюджет албан чери
ыванын республиканың К.И. Чуков- ыг уруглар библиотеказы" күрүне ери	"Тыванын республиканың К.И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказы" күрүнениң бюджет албан чери
оннуң уран чогаадылгазының бол- танылгазының республика төвү" албан чери	"Чоннуң уран чогаадылгазының болгаш дыштанылгазының республика төвү" күрүнениң бюджет албан чери
Делегейниң "Хөөмей" эртем төвү" албан чери	"Делегейниң "Хөөмей" эртем төвү" күрүнениң бюджет албан чери
ыва Республиканың Чазааның "ЮНЕСКО херектериниң талазы- ционал комитет" күрүне албан чери	Тыва Республиканың Чазааның чанында "ЮНЕСКО херектериниң талазы-биле национал комитет" күрүнениң бюджет албан чери
Кыйгы" чогаадыкчы лаборатория" албан чери	"Кыйгы" чогаадыкчы лаборатория" күрүнениң бюджет албан чери
Тыва Республиканың Культура информация политика яамызының реңги талазы-биле ажыл-агый " күрүне албан чери	"Тыва Республиканың Культура болгаш информация политика яамызының өнчү-хөреңги талазы-биле ажыл-агый эргелели" күрүнениң бюджет албан чери
"Тыва Республиканың Алдан- аттыг национал музейи" күрүне ери	"Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг национал музейи" күрүнениң бюджет албан чери
Тыванын чаңчылчаан культуразын с-тывыжын сайзырадырының төвү" албан чери	"Тыванын чаңчылчаан культуразын болгаш ус-тывыжын сайзырадырының төвү" күрүнениң бюджет албан чери
Республиканың Р.Д. Кенденбиль н ниити өөредилгениң хөгжүм-уран школа-интернады" күрүне албан	"Республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг кол ниити өөредилгениң хөгжүм-уран школа-интернады" күрүнениң бюджет албан чери
Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг л колледжизи" күрүне албан чери	"Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжизи" күрүнениң бюджет албан чери

Республиканың күрүнениң чурттага фондузунуң чурттага -саваларын садарының талазы-биле аукцион эрттиреринiң умунга болгаш Тыва Республиканың күрүнениң чурттага дузунуң чурттага оран-саваларын садарының талазы-биле курс эрттиреринiң чурумунга өскерилгелер киирериниң дугайында

2011 чылдың ноябрь 22 №694 Кызыл хоорай

Республиканың Чазааның **док- болза:**

ва Республиканың Чазааның 2007 январь 16-да №52 доктаалы-биле ны Тыва Республиканың күрүнениң фондузунуң чурттага оран-сава- дарының талазы-биле аукцион эрт- ың чурумунга болгаш Тыва Респуб- күрүнениң чурттага фондузунуң оран-саваларын садарының тала- конкурс эрттиреринiң чурумунга нда өскерилгелерни киирер:

ва Республиканың күрүнениң чурт- ндузунуң чурттага оран-саваларын ың талазы-биле аукцион эрттi- чурумунга:

азында уткалыг 4 пунктуну немээр: олааның хемчээлин 2001 чылдың 21-де "Күрүне болгаш муниципал- үнү хуужударының дугайында" Федералдыг хоойлунуң негелде- лериңе дүүштүр доктаадып тургузар.";

5 болгаш 6 пунктуларны дараазында эдилге-биле бижиир:

"5. Информастыг дыңнадыгда айыттынган хуусаада садыгжыга кордакчының (боду азы бодунуң бүрүн эргелиг төлээзин дамчыштыр) киирер үүлдери:

а) аукционга киржириниң садыгжының бадылааны майыын езугаар долдурган чагыын (2 хуу);

б) информастыг дыңнадыгда айыттынган агар санче долаа акшаның киргенин бадыткап турар документини;

в) аукцион эрттиреринiң дугайында информастыг дыңнадыгда доктаадып тургускан даңзы езугаар документилерни.

6. Информастыг дыңнадыгда айыттынган агар санче долаа акшаның киргенин бадыткаар документ болза, ол агар сандан ушта бижилге болур";

8 пунктуга дараазында уткалыг домакты киирер:

"Чагыгның бир хуузун болгаш документилерниң даңзызын оларның дугаарларын, хүлээп алган ай-хүнүн болгаш шагын айытпышаан, кордакчыга тыпсыр.";

б) Тыва Республиканың күрүнениң чурттага фондузунуң чурттага оран-саваларын садарының талазы-биле конкурс эрттиреринiң чурумунга:

5 пунктуну дараазында эдилге-биле бижиир:

"5. Информастыг дыңнадыгда айыттынган хуусаада садыгжыга кордакчының (боду азы бодунуң бүрүн эргелиг төлээзин дамчыштыр) киирер үүлдери:

а) садыгжының бадылааны майыын езугаар долдурган аукционга киржириниң чагыын (2 хуу);

б) информастыг дыңнадыгда айыттынган агар санче долаа акшаның киргенин бадыткап турар документини;

в) аукцион эрттиреринiң дугайында информастыг дыңнадыгда доктаадып тургускан даңзы езугаар документилерни.";

дараазында уткалыг 6-7 пунктуларны немээр:

"6. Информастыг дыңнадыгда айыттынган агар санче долаа акшаның киргенин бадыткаар документ болза, ол агар сандан ушта бижилге болур.

7. Долаанын хемчээлин 2001 чылдың декабрь 21-де "Күрүне болгаш муниципалдыг өнчүнү хуужударының дугайында" №178-ФХ Федералдыг хоойлунуң негелделеринге дүүштүр доктаадып тургузар.";

8,9 пунктуларны күжүн чидирген деп санаар.

10 пунктунуң сөөлгү домаан дараазында эдилге-биле бижиир:

"Чагыгның бир хуузун болгаш документилерниң даңзызын оларның дугаарларын, хүлээп алган ай-хүнүн болгаш шагын айытпышаан, кордакчыга тыпсыр.";

17 пунктунуң ийиги домаан дараазында эдилге-биле бижиир:

"Киржикчини конкурстуң тиилекчизи деп санаанының дугайында дыңнадыгны конкурс түңнелиниң дугайында протоколдуң хоолгазы-биле катай конкурстуң түңнелин үндүрген хүнден беш хонук хуусаа дургузунда тиилекчиге азы ооң бүрүн эргелиг төлээзинге ат салдыргаш тыпсыр азы почта дамчыштыр чагыг чагаазы-биле чорудар.".

2. Бо доктаалды Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.БАРТЫНА-САДЫ.

«2011 чылда Тыва Республиканың коммунал инфраструктуразының объектилерин чаартыры» республиканың тускай сорулгалыг программазынга өскерилгелер киирериниң дугайында

2011 чылдың ноябрь 18 №693 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. 2010 чылдың декабрь 21-де Тыва Республиканың Чазааның №584 доктаалы-биле бадылааны "2011 чылда Тыва Республиканың коммунал инфраструктуразының объектилерин чаартыры" республиканың тускай сорулгалыг программазынга (моон соңгаар-Программа дээр) дараазында өскерилгелерни киирер:

1) Программаның паспортунда:

а) "Программаның кол-кол хемчеглери" деп бөлүкте:

"Кызыл хоорайның Чөөн району" деп сөстерниң соонга "(ийиги үе-чада)" деп сөстерни немээр;

"Шагаан-Арыг хоорайда суг аргыштырар черни эде кылыры" деп сөстерни ап кааптар;

б) "Программаны акшаландырарының хемчээли болгаш дөстери" деп бөлүкте "68280,78" деп саннарны "91421,211" деп саннар-биле солуур;

в) "Прогамманы күүсеткенииниң сөөлгү түңнелдери" деп бөлүкте "Шагаан-Арыг хоорайда суг аргыштырар черни эде кылганындан ооң күчүзүн хонукта 2700 куб м. турганындан хонукта 9000 кубометр чедирер, ол чорук хоорайның чурттакчыларын сугбиле санитарлыг негелделер езугаар хандырар арганы тургузар" деп сөстерни ап кааптар;

2) Программаның 1 кеззэниң бешки абзазын күжүн чидирген деп санаар;

3) Программаның 111 кеззэнде:

а) ийиги абзацка "(ийиги үе-чада)" деп сөстерни немээр;

б) алдыгы абзацты күжүн чидирген деп санаар:

в) 1 таблицада:

1 бөлүктү дараазында эдилге-биле бижиир:

«1. Даштыкы инженер четкилери болгаш чаагайжыдылга, Кызыл хоорайның Чөөн микрорайону (ийиги үе-чада)	Чурттага фондуларының чаа объектилерин кожар арга	2011 ч.	31105,831	

2 бөлүкте "25739,38" деп саннарны "27414,38" деп саннар-биле солуур;

4 бөлүкте "6655,5" деп саннарны "6000,0" деп саннар-биле солуур;

5 бөлүкте "21793,2" деп саннарны "20293,2" деп саннар-биле солуур;

6 "суг аргыштырылгазы" деп бөлүктү ап кааптар;

4) Программаның IV кеззэнде:

а) бирги абзацта "68280,78" деп саннарны "91421,211" деп саннар-биле солуур;

б) 2 таблицада:

«1. Даштыкы инженер четкилери болгаш чаагайжыдылга, Кызыл хоорайның Чөөн микрорайону (ийиги үе-чада)	31105,831	Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги харылзааларының яамызы, «Кызылчылыдылга» КУБ, Тыва Республиканың Тудуг болгаш коммунал ажыл-агыйны чаартырының яамызы	Ниити шөлү 5236 дөрбелчин метр хөй квартиралыг 5 чурттага бажыңнарын чылыг хандырылгазының, суг хандырылгазының, электри хандырылгазының болгаш канализацияның төпчүткен системаларынче кожары, а ол ышкаш микрорайоннарның чурттакчыларынга таарымчалыг байдалдарны тургузары. Ажыглалче 2012 чылда киирер.

б) 2 бөлүкте "6655,5" деп саннарны "6000,0" деп саннар-биле солуур;

в) 3 бөлүкте "21793,2" деп саннарны "20293,2" деп саннар-биле солуур;

г) 4 бөлүкте "25739,38" деп саннарны "27414,38" деп саннар-биле солуур;

д) 5 бөлүктү ап кааптар;

е) "Программаның шуптузу" деп бөлүкте "68280,78" деп саннарны "91421,211" деп саннар-биле солуур.

2. Бо доктаалды Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.БАРТЫНА-САДЫ.

Кижи болгаш ниитилел

АРАГАНЫҢ ХАЙЫ...

Оон ойлап чорааны-ла дээре!

Экии, «Шын» солуннуң редакциязы! Мээң чуртталгамда бир аарышкылыг, сагыш-сеткилимни өйүп келир чүүл бар. Өвм ээзи арагага эмин эрттир туралыг, ол хүннүң ишпес-даа болза, ижипкенде оон коргунчуг, дүржок кижи чок. Арага ижип алгаш, үен-даян чалчыттынар, меңээ, ажы-төлүвүске безин дерзиизи-биле хол дээй бээр. А кажан элээр апаарга чугаалаарга, көңгүс бүзүревес, бодунга бичии-даа чүве дээртпес. Өвм ээзи-биле 13 чыл чурттап, ооң эзирикте халалыг аажы-чаңын шыдажып, хилинчек-човалаңны көрүп чор мен. Ажы-төл дээш-ле кызып, өг-бүлени буспайн чоруур мен. Арага ижеринден эмнедирге, чүгле ийи хире неделя шыдашкаш, оон катап ижип алыр. База-ла катап уругларым-биле бактың багын көрүп эгелээр бис. Чүнү канчалза экил, дузалап көрүңер, улуу-биле диледим.

САЛЧАКТАР.

Шак мындыг чагаа бистиң редакцияга почта-биле келген. Чагааның авторунуң дүвүрээн сагыш-сеткилинче кичээнгей салбас аргам чок болду. Шынап-ла, арагалаашкын айтырыы чүгле бистиң республикада эвес, а бүгү чуртта чидиг айтырыгларның бирээзи болуп артпышаан. Дыштанып хүннерде арага-дары садарын хорупдаа каарга, таныш-көрүш таварыштыр, ылаңгыя көдээ черлерде, араганы тып алыры ындыг-ла берге эвес дээрзи билдингир. «Араганың бажынга чам үнер» дээни ышкаш, ыт ишпес ажыг сугдан ойлап чорааны-ла дээре!. Араганың хайындан чеже кижи алган эжи, чаптанчыг, чаш ажытөлүнден, аныяк-чалыы назынында элекке чарлып чоруй барганыл! Олар дуу оранга баргаш, та кайы хире муңгарап, ажы-төлүнүң ачазын сактааш, ийлеп, ыглажып олурарын көргеш, арага деп ажыг сугну бар-ла шаа-биле каргап чоруурун чүгле даап бодаары артар.

Хүнден хүнче амыдырал-чурталга улам сайзырап, чурттуң экономиктиг байдалы бурунгаар эки талаже хөгжүп орар үеде херээжен чоннуң эки тура-биле арагаже дүлүп чоруурун көргеш, кижи кайгаар. Бурган башкы анаа эвес херээжен кижини ажы-төлдү бодарадыр кылдыр чаяап каан. Ол — төрел-чонну нептередип, көвүдедир чырык чер кырында эң-не буянныг, эң-не хүндүткелдиг кижидир. Ава кижи кандыг болурул, оон нацияның каң кадык, чаагай чоруу дорт хамааржыр. Бичии уругларын холдарында чедип алган, эзирик чоруур аваларны көргеш, кижи ала-чайгаар шыжыгып, ол чаш төлдү кээргеп, сагыш-сеткил хөлзеп, дүвүрей бээр.

Бир мындыг таварылганы сактыр боор силер. Ава бичии уруубиле төрелдеринге баргаш, арагалаанының түңнелинде алгыш-кырыш үнген. Ава чаш уруун эдертип алгаш, өгнүң ээлери ынатпайн турда-ла, могаттынып, үне халаан. Эзирик ие уруун холундан салбайн, хорадаан уу-биле кезек маңнааш, бир-ле октаттынган суг дамчыыр хоолай иштинге чыдыпкан. Уруун так куспактап алган ояар шак доңуп калган иешкилерни суурнуң чону эртенинде эскерип каан. Бо таварылганы дыңнааш, кижиниң чүлдүчүрээ саргып, ишти-хөңнү көдүрлүп келир. Араганың хайындан күжүр иениң болгаш чаш төлдүң салым-хуузу мындыг болган.

«Арага ишпе, оон ойлап чор!» дээн авазының чагаан сөстерин аныяктарның тоомчага албайн, кулааның даштыбиле эрттирип чорууру хомуданчыг. Тибет чон бичии кижиге арага шилин көргүскеш: «Бо хоран-дыр, мону ижер болза, кижи ат болур» деп өөредир. Шак ынчаар бичиизинден эгелээш, арагага хөөн чок, оон ческинер чорук оларның мээмедерелинде сиңе берген болур.

Бистиң республикада чурттакчы чоннуң арагалаар чоруунуң байдалын чугаалажыры-биле «Республиканың наркология диспансери» күрүнеиң кадык камгалал албан черииң улуг эмчизи **Ирина Опанасовна Бадыргыны** *(чурукта)* чаладывыс.

— **Ирина Опанасовна, республикада чурттакчы чоннуң арагалаар чоруунуң талазы-биле байдалды таныштырып көрүңерем.**

— Чурттакчы чоннуң арагалаар чоруунуң нептереп турары—бистиң республикада эң-не нарын айтырыгларның бирээзи дээрзин миннир апаар бис. Эр, херээжен чон, аныяктар, элээдилер ортузунда арагалаар чорук көвүдеп турар. Чүгле садыгларда садып турар арага-дары аймаа эвес, а кылымал арагаларны, химиктиг чүүлдерни кижилерниң шиңгээдип турары дүвүренчиг байдалды тургузуп турар. Херээжен улус ортузунда арага-дары ижер чоруктуң нептерээни-биле сөөлгү үш чылда бо талазы-биле тускай угланыышкынныг ажылдап турар бис. Санчурагай-биле алырга, эрткен чылга деңнээрге, бо чылын херээжен улус ортузунда арагалаар чорук 11,3 хуу өскен. Амгы үеде диспансерниң бүрүткелинде ниитизи-биле 4631 кижи бар. Оларның аразында 2074 кижи — херээжен улус, ол дээрге барык чартыы болуп турар. Арагалаар херээжен кижиден кадык төлдүң төрүттүнери берге. Амгы үеде инвалид өпеяларның төрүттүнүп турары оларның аваларының арагалаар чоруундан болганы база чадапчок. Келир үениң ажы-төлүнүң кадык чоруу кыс кижиден дорт хамааржыр дээрзин угаап бодаары эргежок чугула. Амгы үеде иелерге күрүнеден болдунар-ла дуза-деткимчени, янзы-бүрү чиигелделерни көргүзүп турар. А бистиң республиканың эки көргүзүглерин арагалаар херээжен улустуң бадырып, дуй базып турары хомуданчыг. Чижээлээрге, чамдык кожуннарда Ие-чаш капиталын шын эвес чарыгдап турар. Арага-дарыга сундулуг ада-иелер күрүнеиң ол деткимче акшазын ажы-төлүнүң өөредилгезинче азы бажыңбалгадының чаагайжыдылгазынче чарыгдаар туржук, ону кандыг-лабир арга-биле ап алгаш, ижип кааптар.

Алкоголизм аарыының база бир хевирин психоз дээр. Ол 130 хуу өзүп көвүдээн. 2010 чылда 52 таварылга турган болза, бо чылын 56 ындыг таварылга болган. Моон безин алгаш көөр чүве болза, республикада арагалаар талазыбиле байдал кончуг нарын боон турар.

— **Алкоголизм дээрге, херек кырында кандыг аарыг болуп турарыл?**

— Алкоголизм дээрге, тускай хевирниң аарыы. Бо аарыгны Бүгүделегейниң кадык камгалал организациязы албан-езузу-биле тодарадып илереткен болгаш ол делегейниң аарыглар бөлүүнде тускай дугаарлыг. Арага аарыындан аарый берген кижи бодун аарыг кижи кылдыр черле санавас. Ынчангаш улустуң бистиң эмнелгеге аарыгның хөлүн эрттир кедерей берген чадазында кээп турарының ужуру мында. Ындыг аарыг кижилерни эмнээри аажок нарын болур. Чамдык таварылгаларда өгнүң херээжен ээлери өөнүң ээзи серген чадап, ай-айы-биле ижип туруп берген таварылгада хорадажып, чемележип, чокшуп-кырышпайн, харын-даа дузалажырын кызыдып, бистиң эмнелгеге эккээрин сүмелээр-дир мен. Ынчан бис чогуур хемчеглерни ап чорудар бис. Кандыг-даа ажыл хүнүнде бистиң диспансерге кээп, мээңбиле азы өске-даа эмнеп турар эмчилер, психологтар-биле чугаалажып, арга-сүмени ап болур. Ол ышкаш сагындырып каарым болза, бистиң диспансерниң ажылдакчылары чүгле боттары дуза дилеп келген улус-биле ажылдаар. А оларны албан-биле дилеп эмнээр эрге бисте чок.

— **Эзирик кижини диспансерге чыттырып, хүлээп ап турар силер бе?**

— Бистиң албан черин эзириктер сергедир албан чери-биле бола будаар. Чижээлээрге, кандыг-бир байырлал соонда кылаштап шыдавас кылдыр арага ижип алган кижи ол аарыг кижи эвес ышкажыл. Бистер чүгле шыңгыы эмчи шинчилгезин эрттиргеш, аарыгны тодараткан соонда эмнеп эгелээр бис. Чаңгыс айда элээн хонуктар дургузунда сергевейн, араганы ижиптер, боду сергээринден коргар, холу-буду сирилээр, организм арага чокта ону негей бээр апарган кижи дээрге-ле, ол аарыг кижи болур. Ындыг улус дарый эмчиден дуза дилээни дээре. А араганы ийи-чаңгыс ижиптер кижи ол кадык кижи-дир. Кандыг-бир байырлалдарда, юбилейлерде араганы хөй эвести ижип болбайн канчаар. Шуут ишпес дээрзин база хорувайн турар. Чүге дээрге, кандыгдаа чүүлдү — омааш хире хемчээлге болза, ол айыыл чок, харын-даа эм шынарлыг болур. А ону хемчээл чокка, чижээлээрге, улуг хымыш ишти хирени ижерге, ол хоран болур. Бичии омааш ишти коньяк кижиниң организминге эм шынарлыг, пивону база эвээш хемчээлге ижер болза, эм шынарлары бар. Ынчалза-даа арага ижер хемчээлин сагып, бодамчалыг болуру чугула. Кандыг-даа нарколог эмчи кижиниң араганы ижип турар өйде, ооң хемчээлин хөлүн эрттир улгаттырбазын организмге боду-ла сагындыра бээр бир-ле арганы чогаадып кылырын күзеп чоруур. Ол чүгле бистиң күзеливис болуп турары хомуданчыг.

— **Наркодиспансерге эмнедири төлевирлиг бе?**

— Наркодиспансерге эмнедири төлевирлиг деп улус шын эвес билип турар. Бистер халас эмчи дузазын көргүзериниң талазыбиле күрүне магадылалдарының программазын езугаар ажылдап турар бис. Аарыг кижилер халас эмчи дузазын ап, эмнедип турар. Төлевирлиг ачы-дуза база бар харын. Ат-сывын билдирбейн, учетче адын киир бижитпейн эмнедир күзелдиг улус база таарымчалыг байдалга дерээн палаталарга чыдып эмнедир аарыг кижилер төлевирлиг ачы-дузаны ажыглаар. Аарыг кижиниң аарыын тодарадып, ат-сывын учетче киир бижипкен соонда, ооң ат-сывын бүрүткелден уштуру берге болур. Чүге дизе, арага аарыы когун үзе эмнеттинмес аарыгларга хамааржыр. Үр үениң дургузунда аарыг кижи тускай хайгааралга турар ужурлуг.

Бир чылдың дургузунда бистиң диспансерже кирген ийи дугаар улус төлеп эмнедир ужурлуг. Ынчалза-даа олардан кандыг-даа акша-төгерик албайн, халас эмнээшкинни чорудуп турар бис. Ол ышкаш чурттакчы чоннуң ажыл-ижиниң байдалын өөренип көрүп, төлевирлиг ачы-дузаның өртектерин тургузуп турар.

— **Диспансерде назы четпээннер учетта турар бе?**

— Назы четпээннер, эвээш-даа болза, учетта бар. 15, 16, 17 харлыг назы четпээн элээдилерниң арагаже сундугуп турары канчаар даа аажок дүвүренчиг байдалда тургузуп турар. Социал байдалы берге өг-бүлелерниң ажы-төлү аиезиниң чогуур хайгааралынд турбайн турарындан арагала турар. Черле ынчаш, амгы үе элээдилерниң кандыг-даа байыр лалы албан арага-дары-биле хол баалыг болуп турар. Танцы, кин концерт дээш, чүү-даа болурга, колдуунда арагалаашкын-бил доостур. Бистиң диспансерге на четпээннерге, аргалыг-ла болз диагноз салбазын кызыдар. Чү дээрге, үстүнде чугаалааным ы каш, диагнозту чаңгыс катап лыптарга, тускай бүрүткелден у тунары берге болур. Аныяк аж төлүвүстүң келир үеде амыдыра чурталгазынга ындыг балалб исти арттырып каарывыска, о соонда ажыл-хожулунга шаптараазын, моондак болу дээрзи билдингир. Ынчангаш на четпээннерни аарыг улуска эв оларны айыылды тургузуп бол ондактыг деп санаарывыс бөлүк хамаарыштырар.

Эмчи практиказындан алыр ооң мурнунда чылдарда 8 хар оол диспансерже кирген. Бист эмнелгеге ол эң аныяк аарыг ки болган. Оолдуң организми ара же хандыкшый берген турган. А ол өзүп келгеш, чүвени ханд бодап, угаан кирген дээрзин идегээр мен.

— **Наркомания талазы-бил байдалды кысказы-биле таныш тырып көрүңерем.**

— Эрткен чылга деңнээрге, б чылын наркоманиядан аараан у 4 хуу эвээжээн. Ынчалза-д айыыл тургузуп болур, ондакт дээривис бөлүк 125 хууга кө дээн. Азы өскээр чугаалаарг доктаамал эвес-даа болза, и чаңгыс наркотиктиг бүдүмел шиңгээдиптер улустар бар. Ы дыгларны чүгле чаңгыс чылд дургузунда учетка тургузар б гаш ооң соонда оларны аар кижилерниң бөлүүнче шилчиде азы кадык апарган таварылга учеттан уштуп кааптар. Бүрүткел шупту аныяктар турар, а улга берген аарыг улус чок болур. Ч дээрге олар үр чурттавайн, ч апаар, организм шыдашпас. Ам үеде ниитизи-биле 617 кижи учет турар. Оларның 36-зы херээж улус, ол ышкаш элээдилер ба бар. Бо коргунчуг аарыг кижин организмин долузу-биле үрептер

— **Ирина Опанасовна, чуга выстың төнчүзүнде чонга чү чагыыр силер?**

— Арага-дары, наркотикти бүдүмелдерже кичээнгей салбай каң кадык амыдыралды эгелээ Ол кажан-даа орай болбас. Ара ижер аарыг хоочурай берге аарыг апаар. Ынчангаш үезинд чогуур хемчеглерни алыры эрге жок чугула. Херээжен чон, өөне ээзи удаа-дараа арагалап, силерж хол көдүре бээр апарып, а элээ апаргаш, чүнү-даа сагынмас-ты мен дээр. Каш хонгаш база-л ындыг таварылга катаптай бээ апарза, аарыгның өөскүп олурар болур. Ындыг таварылгада өөне ээзин бистиң эмнелгеже эккеп, э чиден дузадан дилеп азы арга сүмеден алыңар. Кел чыдар Ча чыл байырлалын таварыштыр ре публиканың бүгү чурттакчылары га аас-кежикти күзеп, наркол кижи болганымда, араганы ова рымчалыг, бодамчалыг ижери сүмелээр-дир мен.

Алдынай БАДЫ-ХОО чугаалашкан.

ТАР-ның 90 чылынга

ТОНДАР ДЕП КЫМЫЛ?

ивада бо эрткен 90 чылдарның иштинде ооң үлдези дээш амыр-дыш бодавайн, амыдырап-тап келген сураглыг, алдарлыг кижилер хөй. рның бирээзи Мөңгүн-Тайганың ховар дарының бирээзи Тондар Оргутмааевич Салчак-таныштырып көрээли.

к Оргутмааевич Тондар да Мөңгүн-Тайганың Кар-нга хөй уруг-дарыглыг, шыдалдыг өг-бүленің болуп төрүттүнген. Улуг-оол, кады төрээн дуң-олуш, Тана, Кунчу, Чып-мер. Шору дуза када лдарында ада-иезиниң ын көржүп, хой кадарып, даржып, дуңмаларын өс-кен. Угаанныг оол өөре-юду чедип ап, дуңмала-бижикке өөреткен. Моол тыва, төвүт бижиктерни гээдип, эртем-билигге чонунга көргүскен бол-рлыында арбанның ора-газы бооп, Каргы сумун-ажылчы намдарын эге-0-1932 чылдарда Каргы даргазынга ажылдаан. эген-Бүрен сумуларынга соонда дерги садыынга аан. Ол дугайында Тока ң «Каргыга чорааным» ында кирген. Коммунист ондарны Кызыл-Мажалыкче партия кыйгырткаш, шүүгү черинге суд күүсекчизинге ажылдадып каан. Аңаа үре-түңнелдиг ажылдап турда, 1935 чылда ону кожуунның пионер организациязынга улуг вожатый кылдыр томуйлаан.

1938-1939 чылдарда кожкооптуң оралакчы даргазынга ажылдаан. 1940 чылдың күзүнүнде Барыын-Хемчик кожуунның партия комиссиязының төлээзи бооп ажылдап турда, Барыын-Хемчик кожуунның кожуун даргазынга томуйлаан. Ооң соонда Мөңгүн-Тайга кожуунның күүсекчи комитединиң даргазынга томуйлаткан. Барыын-Хемчик кожуунның даргазы бооп ажылдап турар үеде Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Саглы чаңгыс кожуун турган. Аңаа ажылдап турган үезинде бир кол күзели Чеди-Тейге тараа, мал чеми болгаш өске-даа ногаа аймаан өстүрерин база ол ышкаш Чеди-Тейге Хүрең-Тайга сумузунуң төвү суур тургузарын күзеп чорааан.

Дайын эгелей бээрге, Салчак Тондар бүгү кожуундан дайынга белек чыгдырар ажылче чонну эвилелдеп, башкарып, белек-селекти фронтуже чорударынга идепкейлиг киришкен. 1941 чылда Барыын-Хемчик кожуунну катап 3 кожуун кылдыр чара үскен. Мөңгүн-Тайга кожуунче Салчак Тондарны партияга ажылдазын дээш чоруткан. Дайынның кадыг-берге чылдарын кожууну-биле ол чурттап эрткен.

1948 чылда ол үениң аайы-биле улустар мегелеп нүгүлдээр, оон кедерезе, репрессияга кандыг-даа кем-буруу чок кижилерни таварыштырар адааргак кижилер С.Тондарны үстүкү черлерже нүгүлдээнииң түңнелинде ажылындан ону дүжүргеш, коммунистиг партияның кежигүнүнден үндүрүпкен. Салчак Тондар аңаа ундаравайн, бодунуң буруу чогун бадыткап, Москва хоорайга чедип, СЭКП Төп Комитединге баргаш, арыг адын бадыткап, партия кежигүнү кызыл биледин эгидип алган, тывалардан бир дугаар туруштуг кижи ол болган. Тыва бөдүүн кижиниң ол үеде Москва чедери безин берге турганын чугаалаары артык эвес. Тывазынга ээп келгеш, партияның даалгазы-биле ажылче шымнып кирип, Чөөн-Хемчик кожуунның хереглекчилер ниитилелинге садыг эргелекчизинге ажылдап эгелээн. Удатпаанда аргадуржулгалыг удуртукчунуң ажылын үнелеп, ону Чадаананың орук черииң даргазынга томуйлаан. Орук черинге ажылдап тургаш, ол үеде автомобиль оруктарынга берге участоктар Хөндергей артын ажар, Адар-Төш артын ажар черлерни кылып, аңаа үлүг-хуузун киирип, 1950 чылга чедир ажылдаан.

1950 чылдан эгелеп Барыын-Хемчик районнуң хереглекчилер ниитилелиниң даргазынга ажылдаан. Ол ажылынга 1953 чылга чедир, чурттал газының сөөлгү хүннеринге чедир, ажылдаан. Ол чылын 39 харлыында озал-ондактан ол мөчээн.

С.О. Тондарны билир, сактыр улустар эвээжээн, харын-даа 50 ажыг чылдар иштинде ооң ады безин үнмээн, уттундуруп бар чыткан. Ынчангаш Мөңгүн-Тайганың 60 хардан биче назылыг улузу Тондар деп кымыл дээрге безин билбезишын. Ында кым буруулугул? Артып калган өскүс-чавыс ажы-төлү бе? Хөй өөр-өнер төрелдери бе? Кады ажылдап чораан эш-өөрү бе? Ындыг эрес-дидим, чонунга эвилеңээлдек, чончу кижиниң буруузу чүл? Кижи коргар хире чүнү кылыпкан кижил? Бо айтырыглар артканурулары бистерге билдинмес.

С.О. Тондар ТАР Биче Хурал кежигүнү, областың күүсекчи комитединиң кежигүнү чораан. Ооң ТАР-ның Биче Хуралының медалы, Сталин ордени-биле, 1941-1945 чылдарда өске-даа медальдар-биле, хөй-ле өртектиг белектер, акша-төгерик-биле шаңнадып чорааның архив материалдары херечилеп турар.

С.О. Тондарның хөй ажы-төлүнден бо хүнде 2 кижи арткан бис. Боттарывыс хар-назын талазы-биле улгаткан 60 хар ажыг бис. Ажы-төлүнүң ажы-төлү 60 ажыг кижи. Кады төрээннериниң ажы-төлү 120 ажыг.

2004 чылда Мөңгүн-Тайга кожуунның төвү Мугур-Аксы суурда Салчак Оргутмааевич Тондарның ады-биле кудумчуну адаан. Бо хүннерде чоок төрели, чээни Алексей Кунгааевич Донгак чонунуң аразында кожуун даргалап, амгы үеде кожуун баштыңы, Хурал даргазы болуп ажылдап, даайының соон салгап чоруурунга төрел чону чоргаарланып чоруур бис.

Ольга, Тамара ТОНДАРЛАР, күш-ажылдың хоочуннары.

МЭЭҢ 90 ТЫВАМ

Хоочуннар – аравыста

ПАРЛАМЕНТ КЕЖИГҮНҮ ЧОРААН

• *Чогумчалыг шиитпирлеп келген*

974 чылдан 1979 чылды төндүр Уйнук овна Минчит-оол ССРЭ-ниң Дээди единиң депутадынга Тыва АССР-ниң үн соңгулда округундан депшиттир-ССРЭ-ниң парламентизиниң тудуг зы-биле комитединиң кежигүнүнге туткан. Ол үеде Саян-Шушенск ГЭС-суг хөөлбээнге таваржыр суурларны үрүп эгелээн турган.

илелде Кара-Тал, laa-Хөл деп хөй лыг 3 суурларны ак кырынга чаң-мөөңнээр деп ба-олган. Ол төлеви-үң амыдыралынга ымча чок болган. п, үе төлевилелге ер киирерин негеп араалаң Шанчыга чонга чурттаар баска канчап бо-

ирал» совхозтуң елеткээр ортулук-ен шөлдери, одар-ери суг адаанче да, Хемчик ол ча-анмалыктың одар-ыглаарынче амы-бадапкан. Ынчан-чы, Сарыг-Хөлче ы тударын чугула оңгуп алган депу-Минчит-оолга ча-ирген. Арыг-Үзүү-ыже 35 кв. электри тударын база ча-ен. Ук чагырларны Тыва обкомунга, СР-ниң Сайыттар инге бадыладып утат Уйнук Сатов-ниң Дээди Соведи-талазы-биле коми-егелдени каш удаа тургаш, соңгукчу-агырларың чогум-ле шиитпирлээн.

Шанчыже, Сарыг-Хөлче чазаглыг оруктар, Шанчыга 10 киловольтулуг подстанция туттунган. Малчыннарның кыштаглары шупту электриживттинген турган. Ол бүгү депутат У.С. Минчит-оолдуң хүлээнген ажылынга харыысалгалыын, чону дээш сагыш човаачалын бадыткап турар.

Депутат Уйнук Сатовна чүгле саазын кырында эвес, а тодаргай ажыл-херек-биле чоннуң идегелин бадыткап шыдаан. Соңгукчуларны, ажыл-херек бүдүрүп келген даргаларны хүлээп алыр өгкабинеди Бай-Булуң деп черге доктаамал ажылдап турган. Саян ГЭС-тиң суг хөөлбээ-биле холбашкан тудуг айтырыгларын шиитпирлээрде Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы Ч-Д.Б.Ондарны, ооң тудуг талазы биле оралакчызы турган В.В. Болбатты, суг хөөлбээниң зона начальниги С.И.Бородичини, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары В.С.Неделинни, КМК-ның начальниги В.А.Кладиевти, совхоз директору Д.Х.Ооржакты өг-кабинединче чалап хуралдаткаш, херек айтырыгларны ылаптыы-биле дугурушкаш, шиитпирлеп турган. Ынчангаш ооң ажылы дээштиг болгаш бүдүүгүр болуп турган.

Уйнук Сатовна чугаакыр, угаангыр, улус-чон-биле чугаалажып билир, үнген-киргеи чонунга эптиг-ээлдек, кончуг ажылгыр, бот-харыысалгалыг, артык сөс чугаалавас, четпестерге эптеш чок кижи, элээр болгаш кадык-чаагай амыдыралдың талалакчызы. Уйнук Сатовна үезинде хөй аныяктарны малчынның чымыштыг ажылижинге өөреткен. Ынчангаш соңгукчулар ону чоннуң айбычызы кылдыр соңгуп турганы анаа эвес.

Амыдырал хүннүң-не өскерлип турар. Амгы үеде Уйнук Минчит-оолдуң өскентөрээн черинге, Хемчик хемни кежир Даваа Допайның туткан көвүрүүнге Россияның Чазааның Даргазы В.В. Путин, Россияның Маадыры Сергей Шойгу оларның чедер оруктарын изеп каан кижи база ол.

1944 чылдың октябрь айның 20-де Хемчик хемниң ол чарыында Чаъс-Суу деп черге Минчит-оол Дамчат биле Бүрбү Сержиңмаанаың өг-бүлезинге 6 дугаар уруу бооп ол төрүттүнген. Белеткел болгаш бирги класстарны Үрбүн сумузунуң Көк-Даш эге школазынга өөренген. Баштайгы башкызын Сарбаакай Кыргыс дээр. Ооң соонда Үрбүн 7 чыл школазынга башкылаан башкызы Хүрең Тюлюшевна Сертип.

Уйнук Сатовна Үрбүннүң 7 чыл школазын долузу-биле дооскан дугайында хереңилелин ап турда, авазы аар аарыгдан мөчээн. Бичии дуңмаларын азыражыры-биле улаштыр школага өөренир аргазы чок апаарга, 16 харлыындан эгелеп Үрбүн сүтбараан фермазынга саанчылап ажылдап эгелээн. Фермага 4 чыл иштинде саанчылап тургаш, кончуг ажылгыр, кежээ, тутса – мөге, турза – узун эрес оол Михаил Ховалыгович Хуурак-биле танышып ап, өг-бүле туткан. Ооң соонда аныяктар малчыннап эгелээн. Кончуг кызымак, кежээ аныяктар 1964 чылдан 1998 чылга чедир малчыннааш, чылдың-на кончуг эки түңнелдерни чедип ап, төрүүр 100 хойдан 109 хураганны камгалап ап келген.

Михаил, Уйнук Хууратар хөй-ниити ажылынга кончуг идепкейлиг киржип чорааннар. Уйнук Сатовна улус депутаттарының Чаа-Хөл көдээ Совединин депутадынга 7 катап, Улуг-Хем район Совединиң депутадынга 3 катап, Тыва АССРниң Дээди Совединиң депутадынга 1 катап, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутадынга база соңгуткан.

Хууратарның өг-бүлези 7 ажы-төлдүг, 24 уйнуктарлыг. 7 уругну төрээш, өстүрүп кижизиткени дээш, Уйнук Сатовнаны «Иениң алдары» медаль-биле Россияның Президентизи шаңнаан. Ажы-төлү ада-иезин дөзеп, рыноктуң бергелеринге торулбайн, өөрүшкү-маңнайлыг чурттап чоруурлар.

Амгы үеде Михаил Ховалыгович 70 харлаар, Уйнук Сатовна 67-лээр. Олар боттарының мал-маганын кадарып, өгбелериниң чурту болур Чаа-Хөл кожуунның эртинези Ажыг-Суг аржаанының чанында ам-даа хей-аъды бедик, омак-сергек чурттап чоруурлар.

Камбаа БИЧЕ-ООЛ.

ЧЫЛЫЫ-БИЛЕ САКТЫР-ДЫР БИС

Чуртун, чонун хүндүлээри – улуг чол, аас-кежик-тир. Чуртунга бараан болуп, билиин, күжүн ниитилел хөгжүлдезинге сөңнеп, амыдырал, ажыл-херекке бүдүштүг болуру – бистиң хамааты хүлээлгевис. Ол хүлээлгезин ак сеткилдии-биле күүседип чоруур бистиң Тывавыстың ховар оглу, бирги Президентивис болган Шериг-оол Дизижикович Ооржактың дугайында чылыы-биле сактып чоруур бис.

Бистиң-биле ажылдап чорааш, ажыл-амыдыралды экижидип, күш-ажылдың темпизин шапкынчыдып, быжыг тура-соруктуун көргүзүп келди. Бөдүүн ажылчындан чурттуң Президентизинге чедир ооң эрткен оруу — езулуг үлегер-чижек-тир. Чону-биле деңге ажылдап, четпестер-биле демисежип чорааның шуптувус эки билир бис. Чамдык политиктер ону шүгүмчүлеп, багай алдарга чедирерин оралдажып турганын-даа эскерген бис. Чогум ооң үрегдепкен, бузуруп, самчыгдаан үүлезин бис көрбедивис. Бир катап Москваже хомудап чаргылдашкан документ киирип-терге, хыналда соонда «Күрүне акшазындан көпеек-даа албаан, өскелер дег эңдере олчааргаваан» деп түңнелди үндүрүп, солунга чарлап, бижип турганын сактып орар бис. Оон-даа ыңай үен-даян хоп-кочу үнүп турганы бистиң угаанывыста таңмаланып калган. Ол бүгү хоп-чипти, бергелерни ол ажып эрткеш, Москвада улаштыр ажылдап чоруурунга чоргаарланыр бис.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович, назыныңар 70 четти, найысылал Москва хоорайга ажылдап, күрүне херээнге үлүүңёрни киирдиңер. Ол кайгамчык улуг хоорай болгай, ында кымыскаяктан хөй машиналарның ыжын тынып орбайн, арыг агаарлыг Тывавысче чанып кээп, маңаа ажылдап, байлак арга-дуржулганарны аныяктар-биле үлежип, улуг назылыг бистер-биле ужуражып, бисти өөртүрүңерни күзеп орар-дыр бис. Бистер, ак-салдыглар, арткан үевисти сактып, чагыг-сүмевисти аныяктарга берип, солунсеткүүл арнынче ында-хаяадаа бол, чагаа-хораавысты чорудуп тур бис. Силер-биле хөөрежир, чугаалажыр чүүлдеривис-ле хөй. Аргалыг-ла болза, биске кээп ужуражырын, сеткил-сагыжывыс ажытчып чугаалажырын күзеп, манап олурарывысты дыңнадып ор бис.

Ажыл-үүлеңер бүдүп чорзун, ак оруунар каалама болзун.

Кызылдың хоочуннар болгаш инвалидтер бажың-интернадының бөлүк чурттакчыларындан.

Кижизидилге ажылы

ШКОЛА, УРУГЛАР БОЛГАШ ИСТЕЛГЕ

Школага шеф ажылы уруг бүрүзүнүң кижи бүдүжүн сайзырадып, ону чуртталганың алыс шын, үнелиг чүүлдеринче хаара тудуп, хамааты медерелин хевирлээринче угланган кижизидилгениң база бир кезии болур. Школага шеф ажылының сорулгазы – ургларга дуза көргүзери, оларны класстан дашкаар ажылга өөредири.

Кижизидилгениң салдынган кол сорулгалары – ургларның делегей көрүүшкүнүн, социал-политика, мөзү-бүдүш, эрге-хоойлу айтырыгларынче көрүжүн болгаш бадыткалдарын сайзырадыры, бедик профессионал хамаарылга, харылзаа культуразын хандырары, өөредилгеге хамаарылгазын экижидери, социал байдал, эрге-хоойлу-биле камгалалдыын медереп билир болдурары, айыыл-халаптан камгаланыр аргаларны ажыглап шыдаар кылдыр өөредири, магабоду кадык, бурунгаар көрүштүг, сагыш-сеткил талазы-биле белеткелдиг кижини болгаш хамаатыны кижизидери.

Иштики херектер яамызының Тыва Республикада истелге эргелели Кызылдың №12 ортумак школазын шефке алган. Ук ажылды юстицияның подполковниги Светлана Хеймер-ооловна Ширин болгаш юстицияның майору Анжелика Михайловна Ичин-Норбу чорудуп турар. Кижизидилге ажылы дараазында угланыышкыннар-биле чоруп турар: патриотчу кижизидилге, 1941-1945 чылдарда болган Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң маадырлыг чоруктарының үлегер-чижээнге кижизидилге, мөзү-шынар кижизидилгези, сагыш-сеткил кижизидилгези.

Патриотчу чорукту хевирлээри – өзүп орар салгал-биле кижизидилге ажылының база бир кол угланыышкыны. Бо чылдың ноябрь айда Светлана Ширин Кызылдың №12 школазының үстүкү класстарының өөреникчилеринге Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының эксперт-криминалистика төвүнче экскурсияларны чаңгыс эвес удаа чоруткан. Эксперт-криминалистика төвүнүң кол эксперти, полицияның капитаны Арина Васильевна Тараачы, улуг эксперт, полицияның капитаны Эдуард Григорьевич Оюн школачыларга экспертиза ажылын, херечи чүүлдерден салаалар истерин канчаар алырын көргүзүп, дактилоскопирование деп чүл дээрзин тайылбырлап, ургларның сонуургаан айтырыгларынга харыылап, төптүң оран-савазын таныштырганнар. Ол ышкаш истелге эргелелиниң ажылдакчылары кем-херек үүлгедиглериниң хевирлериниң дугайында лекцияларны номчуп: «Эки деп чүл, а багай деп чүл?» деп айтырыгга харыыларны бергеннер. Уруглар ук мергежилдиң, ооң акша-шалыңының дугайын сонуургап айтырганнар. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң истелгези болгаш истекчи кижиниң ажылынга хамаарышкан айтырыглар эң-не хөйү-биле салдынган.

Октябрь айда Светлана Ширин биле Анжелика Ичин-Норбу №12 школаның спорт залынга «Хөглүг старт» оюннарын эрттирген. Оюнга истелге эргелелиниң аныяк истекчилери Л.Түлүш, С.Большаков, О.Амыртак, Э.Сарыглар болгаш школаның үстүкү класстарның өөреникчилери киришкен. Бир командага-ла 3 ажылдакчы, 3 өөреникчи ойнаан. Түңнелинде найырал тиилээн. Школачылар-биле харылзаа истелге эргелелинге «чаа чалгыгны», ажылдакчыларга эки энергияны, чуртталганың өөрүшкүзүн берген. Ол ышкаш школачылар база ажыктыг хөй медээлерни ап, ажылдакчыларның кабинеттеринге барып, истекчи кижиниң ажыл-амыдыралы-биле чоок танышканнар.

Истелге эргелели чиндимес өг-бүлелерниң ургларынга материалдыг база сагыш-сеткил деткимчезин көргүзүп, ылаңгыя чуртталганың шын эвес оруунда турар ургларга дузалажырын оралдажып турар. Амгы үеде истелге эргелелиниң хыналда-методика ажылдарының талазы-биле салбырының ажылдакчылары чүгле ол школада эвес, а профессионал училище. техникумнарда лекцияларны номчуп, Россия Федерациязының эрге-хоойлуларының дугайын тайылбыр ажылдарын чорудуп турар. Иштики херектер яамызының истелге эргелели ук угланыышкын-биле чедиишкиннеринге тура дүшпейн, ажылын уламчылаарынга база өзүп орар салгалга, оларның чуртталгазынга туруп кээр нарын айтырыгларга кезээде дузалаарынга белен.

Елена ТЕМИРОВА,
ИХЯ-ның истелге эргелелиниң истекчизи.

Электри энергиязының хүндүлүг ажыглакчылары!

2011 чылдың декабрь 7-де ТР-ниң Чер болгаш өнчү-хөрең яамызының «Тываның энергетика компаниязы» күрүнени унитарлыг бүдүрүлгезин дүжүрериниң дугайында» №756-р айтыышкынын езугаар «Тываның энергетика компаниязы» КУБ («ТЭК» КУБ) бодунуң ажыл-чорудулгазын 2011 чылдың декабрь 1-ден эгелеп соксаткан.

Ооң-биле холбаштыр силерге дыңнадырывыс болза, РФ-тиң Чазааның 2006 ч. 08.31-де №530 доктаалы-биле бадылаан электри энергиязын үүрмектеп садар рыногунуң ажыл-чорудулгазының кол-кол дүрүмнериниң негелдезинге дүүштүр электри энергиязының чедирикчизи биле хереглекчини аразынга керээ чок харылзаа турбас ужурлуг. Бир эвес электр энергиязын керээ чокта ажыглап турарының фактылары илерээ болза, республиканың четки бүдүрүлгелери ол хереглекчилерг электри энергиязын бээрин хоойлуда көрдүнген чурум езугаа соксадып болур.

Электри энергиязының керээлерин чарар айтыры талазы-биле Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу бажың 2 «а» деп адресте «Тываэнергосбыт» КХН-г келирин, азы 8(39422) 5-62-75 деп телефонче долгаары диледивис.

«Тываэнергосбыт» КХН-ниң чагыргазы

ЧАГЫГЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АП ЭГЕЛЭЭН

Үлетпүр балыктаашкынының сорулгаларынга дүүштүр 201 чылда суг курлавырларын (балыктарны) тударының квоталары тускайлаары-биле балык тудар организациялардан, ху сайгарлыкчылардан чагырларны Тыва Республиканың Аңнаашкы болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитеди 2011 чылды декабрь 13-тен эгелеп хүлээп ап эгелей берген.

Чагырларны Кызыл хоорай, Московская кудумчуз 2 «а», 1-ги каът деп адреске 2011 чылдың декабрь 25-чедир хүлээп алыр.

Объектиниң ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каът тууйбу бажың	1	43,26	9,96	1,2,3,4
	2 тип 1	84,63	11,50	1
	2 тип 2	74,78	12,27	1,2,3,4
Дужаар хуусаазы 2011 ч, 4 квартал.	3	97,80	11,50	2,3,4

1 дөрбелчин метрде өртээ 34 500 рубльден өрү
Каш базым черде быжыг гаражтар бар.

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үениң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр.
ОЛ БАЖЫҢДАН КВАРТИРАЛАР САДЫП АЛЫРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААР:
тел/факс: (39422) 4-85-29,
8-923-268-90-73, 8-923-386-80-48, 8-905-920-41-01.
Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

Чагаалар аразындан

ХУУДА БОДАЛЫМ-ДЫР

Бистиң чуртувуста тудугга херек ыяш, даш, элезин, дой, чугай, шупту бар. Бодум амыхууда бодаарымга, Ак-Довурак хоорайның даг-дүгү комбинады чугула бойдус байлаан казып, чууруп, шишкип болбаазыраткаш, дашкаар үндүр садып турар боор. А даг-дүгүн болбаазыраткан соонда, хоюг довурак эңдерик артып калгаш, бүдүрүлге черииң чанында «кылымал даг» болуп ováаланыр, чылдан чылче немежип-ле чыдар. Бир эвес ол довуракты цемент азы дой-биле холааш, чаңгыс аай хепке кудар болза, оон шифер, хоолай, шорга, плиталар, блоктар үнүп келир эвес бе? Чоорту бо ажыл-ишти сайзырадып, чогудуп алыр болза, оон эки чүү турарыл?

К.Маркстың «бүдүрүлге+бараан+акша» деп формулазы бо кылымал дагларда чаштынып чыдары чадапчок. Бир эвес мону аныяк салгал, угаанныг эртемденнер, тускай специалистер ханы бодап тургаш, херек кырынга боттандырар чүве болза, ол бүдүп болгу дег. Чарын салырымга ынчаар дүштү ийин...

Бады ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак, чараш, чаптанчыг оглувус, ада-иезиниң, дуңмазының чөленгиижи, хөй санныг төрелдериниң чоргаара Ховалыгларның ховар дээн оглу, аныяк назынында республиканың И ның сайыттары В.И. Лесняктан, А.Ф. Лобановтан диплом-биле шаңнад чораан, «Тыва Республиканың эң эки участок төлээзи» деп атт Ставрополь хоорайга эрткен «Мергежилдиң тергиини» деп конкурс киржикчизи, Мөңгүн-Тайга кожууннуң участок төлээзи, полицияның у лейтенантызы **Артыш Сергеевич Конгаракты** сөөлгү оруунче үдеш чаңгысклассчыларынга, №3 школаның башкыларынга, ылаң Алефтина Хаяваевнага, Рада Александровнага, Октябрина Аврековна Лориса Тюлюшовнага, Барнаулдуң юридиктиг институдунга, Тыва күрүне университединге кады өөренип чораан чаңгыскурсчуларын оглувустуң хөй санныг эш-өөрүнге, кады ажылдап база хүрежип чор эштеринге, «Мөген-Бүрен» КУБ-туң коллективинге, Мөген-Бүрен су чагыргазынга, тус чер хуралының депутаттарынга, ургларның сп школазынга, Өшкү-Саар Аракчаевнага, Мария Нордатовнага, Март-о Сергеевич Тарначыга, Мөңгүн-Тайгадан, Чадаанадан, Чаа-Хөлден, А Тургудан, Кызыл-Дагдан, Арыг-Үзүүнден, Балгазындан, Эрзинд Мөренден, Тес-Хемден, Кызылдан келген төрелдеривиске, эш-өө вүске, чаңгысклассчыларывыска, кудаларывыска, кады-кожаларывыс ха-дуңмаларывыска берге үеде ажыг-шүжүгнү үлешкени, моральд болгаш материалдыг дузаны чедиргени дээш улуу-биле четтиргенивис илередип тур бис.

Ада-иези, дуңмалары

Айдың дүне чырып келгеш,
Чайынналган херел чырыын
Сырынналдыр чажа каапкаш,
Чиде берген сылдыс ышкаш,
Кандаай чоор ол, күжүр төлүм?!
Орнап-солуп,
садып алыр арга болза,
Он-даа кижи орнуң
солуп чоруптар бис.
Аныяк, чаш назыныңның
хайыралын
Ара черле доктаатпас бис.
Каптагайның үүлезин
Хажыдыптар харыывыс чок,
хомуданчыы
Чүгле чаңгыс күзеливис
Күүседирин дилеп тур бис:
Чеди өңнүг челээш тыртып,
Черден дээрже кылыйтывыт.
Чеди-Хаан деп сылдызывыс
Бирээзи боол хуула бер!
Кажыыдалдың кара күжү
Хайыра чок өрүмнезе,
Дашкаар үнгеш, сенче көөр б
Сагыжывыс оожургадыр
Карак базып, чивеңнээр сен.

ШЫН Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор–2-01-35, редакторнуң оралакчызы – 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия – 2-17-91. e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис–2-18-10, культура, өөредилге – 2-03-88, чагаа – 2-17-09, көдээ ажыл-агый – 2-17-09, очулга – 2-03-87, үлетпүр – 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 7670. Чагыг 145. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 18.00.

Расч. счет № 40603810400000000263
Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары – ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакциянның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.